

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
кафедра історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості

**ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКОЇ ВОЄННОЇ ПРОЗИ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ А. ЧЕХА «ТОЧКА НУЛЬ», Д. ВЕРБИЧА
«ТОЧКА НЕПОВЕРНЕННЯ» ТА В. ПУЗІКА «МОНОЛІТ»)**

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «магістр»
студентки II курсу магістратури
освітньої програми
«Українська філологія та західноєвропейська мова»
спеціальність 035 Філологія
Вікторія Вадимівна ЛИСЯНСЬКА
Науковий керівник:
к. філол. н., асистент Марина РЯБЧЕНКО

«Допущено до захисту»

Протокол засідання кафедри історії української
літератури, теорії літератури і літературної творчості
протокол № 10 від 16 квітня 2024 року

завідувач кафедри _____ (підпис)

д. філол. н., проф. Оксана СЛІПУШКО

КИЇВ

2024

АНОТАЦІЯ

Магістерська робота з теми «Екзистенційний дискурс української воєнної прози (на матеріалі творів А. Чеха «Точка нуль», Д. Вербича «Точка неповернення» та В. Пузіка «Моноліт»)» присвячена дослідженню екзистенційних аспектів української воєнної прози та їх відображенню у творчості трьох сучасних авторів.

Актуальність дослідження зумовлена інтенсивним розвитком воєнної літератури та потребою в аналізі психологічного та філософського вимірів воєнних конфліктів, їх травматичного впливу на особистість людини. Об'єктом дослідження є твори А. Чеха «Точка нуль», Д. Вербича «Точка неповернення» та В. Пузіка «Моноліт». Предметом є екзистенційний дискурс даних текстів.

Для досягнення мети було досліджено теоретичні засади екзистенціалізму, описано його специфіку в українській літературі, охарактеризовано сутність явищ «воєнна проза» та «комбатантська проза», здійснено аналіз зразків воєнної прози, досліджено питання травми у текстах письменників.

Для досягнення поставленої мети було використано методологічні підходи, зокрема компаративний аналіз текстів з погляду екзистенційної філософії та літературної критики. У роботі розкрито основні теми через призму психологічного сприйняття війни у свідомості героїв.

У ході дослідження було з'ясовано, що відображенням екзистенційних конфліктів у воєнній прозі, автори привертають увагу громадськості до складності внутрішнього світу членів суспільства, яке потерпає від війни. Сюжети творів відображають боротьбу особистості з власними переживаннями та пошуком сенсу у світі, насиченому воєнними подіями.

Дослідження екзистенційного дискурсу у творчого доробку А. Чеха, Д. Вербича та В. Пузіка у контексті української воєнної прози вказує на його значимість як для літературознавчого аналізу, так і для розуміння соціокультурних процесів, що відбуваються в Україні в умовах війни.

Робота включає в себе вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел.

Ключові слова: екзистенційний дискурс, екзистенція, «воєнна проза», «комбатантська проза», компаративний аналіз, війна.

SUMMARY

The master work «Existential Discourse of Ukrainian War Prose (Based on the Works of A. Cech «Point Zero», D. Verbych «Point of No Return» and V. Puzik «Monolith»)» is devoted to the study of existential aspects of Ukrainian war prose and their reflection in the works of three contemporary authors.

The relevance of the study is due to the intensive development of military literature and the need to analyse the psychological and philosophical dimensions of military conflicts and their traumatic impact on the human personality. The object of the study is the works of A. Cech «Point Zero», D. Verbych «Point of No Return» and V. Puzik «Monolith». The subject is the existential discourse of these texts.

To achieve this goal, the author studied the theoretical foundations of existentialism, described its specificity in Ukrainian literature, characterised the essence of the phenomena of 'war prose' and 'combatant prose', analysed samples of war prose, and studied the issue of trauma in the writers' texts.

To achieve this goal, methodological approaches were used comparative analysis of texts from the point of view of existential philosophy and literary criticism. The work reveals the main themes through the prism of the psychological perception of war in the minds of the characters.

The study found that by reflecting existential conflicts in war prose, authors draw public attention to the complexity of the inner world of members of a society affected by war. The plots of the works reflect the individual's struggle with his or her own experiences and the search for meaning in a world saturated with war events.

The study of existential discourse in the works of A. Cech, D. Verbych, and V. Puzik in the context of Ukrainian war prose indicates its importance both for literary analysis and for understanding the socio-cultural processes taking place in Ukraine during the war.

The work includes an introduction, three chapters, conclusions and a list of references.

Keywords: existential discourse, existence, 'war prose', 'combatant prose', comparative analysis, war.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ У ЛІТЕРАТУРІ	11
1.1. Теорія екзистенціалізму в європейській філософії.	11
1.2. Специфіка українського екзистенціалізму: філософія та література.	15
1.3. Українська література воєнного часу та її екзистенційні мотиви.	23
РОЗДІЛ II. ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОЇ ВОЄННОЇ ПРОЗИ	30
2.1. Філософія переродження особистості в есеях А. Чеха «Точка нуль»	30
2.2. Відображення екзистенції людини у повісті Д. Вербича «Точка неповернення»	40
2.3. Трансформація свідомості людини у текстах збірки В. Пузіка «Моноліт»... ..	47
РОЗДІЛ III. ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКЗИСТЕНЦІЇ В ЛІТЕРАТУРІ	57
3.1. Хронотоп як характеротворчий чинник героїв воєнної прози	57
3.2. Явище посттравматичного стресового розладу в сучасній воєнній прозі	65
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76

ВСТУП

Література особливо чутливий до змін вид мистецтва, що активно реагує на серйозні суспільні зрушення, революції, політичні конфлікти та війни. У поле зору письменників різних періодів потрапляли проблеми кріпацтва, свободи та рівності, було висвітлено наслідки політичного та економічного занепаду України. Проте в усі періоди розвитку літератури письменники особливу увагу звертали на особистість людини, її психологію, внутрішні конфлікти тощо. З огляду на це цілком природно, що такі події сучасності, як Революція Гідності та події російсько-української війни постають важливим тематико-проблемним аспектом сучасного літературного процесу.

Ознакою цього є поява великої кількості різножанрової літератури (щоденники, документалістика, репортажі, окопна поезія, збірки оповідань, романи та інші). Не забуваємо також про публікації у соціальних мережах як один із новітніх способів поширення авторських текстів, що часто трансформуються у повноцінні твори. Для ознайомлення з найповнішим переліком текстів «комбатантської літератури» (за М. Рябченко) рекомендуємо звернутися до онлайн списку, складеного Г. Скоріною. На момент написання роботи список включає близько 1300 позицій [60].

Ключовим доказом новизни та високої якості сучасних текстів, що підтверджує важливість та унікальність нинішнього етапу розвитку української літератури, є безпосередньо наукові дослідження. Так ведуться дискусії про жанри (наприклад сам А. Чех позиціонує свою «Точка нуль» як збірку есеїв, проте переважна більшість дослідників вказують, що цей твір більш близький до жанру роману або ж документальної прози), з'являються нові та витісняються неактуальні поняття (розрізнення «лейтенантської», «воєнної» та «комбатантської» прози), оновлюється тематика та жанрова приналежність творів, яку роль грає особа автора та її специфіка, домінантні художні засоби, здійснюється також виокремлення індивідуального стилю, розвивається компаративний аналіз,

дослідження травм, отриманих унаслідок воєнних дій, окупації, полону (у тому числі реанімація постколоніальних травм) тощо. Літературознавці відкривають читацькому загалу нові імена та змінюють думку про вже відомих (літературний дебют В. Пузика та Д. Вербича; критики схвально висловлюються стосовно збірки А. Чеха «Точка нуль», хоча автор займається письменницькою діяльністю з 2004 року); література про війну в Україні набуває розголосу та поширюється за кордоном у швидкому темпі, порівняно з попередніми роками (активно розвивається художній переклад європейськими мовами, українські письменники дають інтерв'ю іноземним виданням та презентують свою творчість за кордоном).

Вивчення явища воєнної літератури стає популярнішим серед науковців. Питанням воєнної прози присвятила ряд статей М. Рябченко [50], [51], [52], [53], [54], [55], [56]. Дослідниця висвітлює зокрема питання термінології, аналізує зразки воєнної прози (романи С. Жадана «Інтернат» та В. Шкляра «Чорне сонце», кіноповість Б. Жолдака «Укри», мелодраматичні романи С. Талан «Оголений нерв», «Повернутися дощем» та М. Бутченка «Художник війни» та інші), здійснює порівняння воєнної прози О. Гончара (романи «Циклон», «Людина і зброя», трилогію «Прапороносці») та сучасних письменників-комбатантів (романи К. Чабали «Вовче» та С. Гридїна «Сапери»). У публікації «Жанрова різноманітність воєнної прози в сучасній українській літературі» літературознавець висловлюється щодо літературної цінності збірки А. Чеха «Точка нуль». Також у даній статті М. Рябченко згадує імена А. Чеха та В. Пузика у контексті класифікації письменників-комбатантів з огляду на їх письменницький досвід. Л. Горболіс досліджувала доробок Б. Гуменюка та Олафа Клеменсена. Н. Герасименко здійснила огляд романів про події Революції Гідності та війну на Сході України, зробила спробу виділити нового героя сучасної воєнної прози на матеріалі книжок про Майдан та війну на Донбасі. О. Пухонська проаналізувала роман В. Ананьєва «Сліди на дорозі» з огляду на зображені у творі простори війни [45], [46], [47]. Н. Головченко взяла до уваги дослідження жанрово-стильових

модифікацій сучасної української документальної літератури про Євромайдан та АТО [19]. Я Кулінська аналізувала тему війни у малих формах воєнної прози та приділила особливу увагу жанру щоденникам [36], [37]. Не став винятком творчий доробок письменників А. Чеха, Д. Вербича та В. Пузіка, позаяк їх твори також неодноразово було проаналізовано у контексті воєнної літератури, проте достатньо ґрунтовні дослідження відсутні.

Таким чином **актуальність роботи** зумовлена активним розвитком воєнної літератури та недостатньою кількістю систематичних досліджень повісті Д. Вербича «Точка неповернення», збірки есеїв А. Чеха «Точка нуль» та збірки оповідань В. Пузіка «Моноліт».

Мета роботи полягає у виявленні екзистенційних питань, порушених у текстах, у контексті сучасної воєнної прози.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі **завдання**:

- дослідити теоретичні засади екзистенціалізму;
- описати специфіку екзистенціалізму в українській літературі;
- охарактеризувати сутність явищ «воєнна проза», «комбатантська проза»;
- здійснити аналіз зразків «комбатантської прози»;
- дослідити питання травми та посттравматичного стресового розладу у текстах письменників;
- виявити спільні, відмінні та своєрідні аспекти трактування екзистенційної проблематики творів.

Об'єктом дослідження є повість Д. Вербича «Точка неповернення», збірка есеїв А. Чеха «Точка нуль» та збірка оповідань В. Пузіка «Моноліт».

Предметом дослідження є екзистенційний аспект художніх текстів «комбатантської прози».

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань використано загальнонаукові методи, що дало змогу здійснити огляд

літературних та літературно-критичних джерел, залучених до комплексного аналізу. Пріоритетним є метод екзистенціального аналізу, позаяк предметом дослідження виступають порушені у творах авторів питання екзистенції. Умотивованим є також використання компаративного методу, за допомогою якого було здійснено порівняння ключових екзистенційних питань порушених у творах, виявлено їх спільні та відмінні риси. Виправданим є використання методів психологічного аналізу, позаяк персонажі Д. Вербича, А. Чеха та В. Пузіка переживають екзистенційну кризу через бойові дії, унаслідок чого трансформується їх особистість.

Теоретико-методологічною базою дослідження стали літературно-критичні праці О. Пухонської, Н. Головченко, науково-теоретичні дослідження Н. Герасименко, М. Рябченко, Я. Кулінської, Л. Горболіс, філософські праці С. К'єркегора, Ж.-П. Сартра, А. Камю, М. Гайдеггера.

Новизна роботи полягає у детальному аналізі повісті Д. Вербича «Точка неповернення», збірки есеїв А. Чеха «Точка нуль» та збірки оповідань В. Пузіка «Моноліт» у екзистенційному дискурсі.

Теоретичне значення роботи полягає у системному дослідженні повісті Д. Вербича «Точка неповернення», збірки есеїв А. Чеха «Точка нуль» та збірки оповідань В. Пузіка «Моноліт» у дискурсі екзистенціалізму. Окреслено специфіку «комбатантської прози» на прикладі даних текстів. З'ясовано, яке місце займають твори у контексті «комбатантської прози» та сучасному літературному процесі.

Практичне значення роботи. Матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані під час підготовки до занять у ЗВО та уроків у ЗЗСО в контексті вивчення зразків прози сучасної української літератури.

Результати дослідження висвітлено у **публікаціях**:

- Лисянська В., Горболіс Л. Інтертекстуальність як механізм художнього моделювання культури спротиву героїв роману «Точка неповернення»

Дмитра Вербича. *Закарпатські філологічні студії* зб. наукових праць [випуск 29] Том 1, 2023, с. 263-268.

- Лисянська В., Горболіс Л. Екзистенційні засади змалювання образу воїна в романі «Точка нуль» September, 15, 2023. с. 39–41.

Апробацію результатів дослідження здійснено у рамках участі в:

- IV International Research and Practical Internet Conference «Development of the Educational System: European Vector»September, 15, 2023, Zdar nad Sazavou
- VI Усеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні» (15–16.02.2024) Лисянська В. Екзистенційний дискурс української воєнної прози (на матеріалі творів А. Чеха «Точка нуль», Д. Вербича Точка неповернення» та В. Пузіка «Моноліт»)

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

Список використаних джерел складається з 75 позицій.

Обсяг основного тексту роботи – 80 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ У ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Теорія екзистенціалізму в європейській філософії.

Існує кілька напрямів філософії, які досліджували концепцію людської особистості. Однією з таких течій є екзистенціалізм, який зосереджується на свободі, відповідальності та автентичному існуванні особистості [75]. Філософи-екзистенціалісти заглиблювалися в природу людського існування і вибір, який роблять люди, що формує їхню особистість. Іншим напрямом, який вивчає людську особистість, є феноменологія [71]. Феноменологія прагне зрозуміти сутність людської свідомості і те, як вона формує наше сприйняття світу. Такі філософи, як Е. Гуссерль та М. Гайдеггер, зробили свій внесок у цю галузь знань. Крім того, психоаналіз також відіграв значну роль у дослідженні людської особистості [70]. Психоаналітичні теорії З. Фрейда заглибилися в несвідоме та вплив дитячого досвіду на розвиток особистості. Це лише кілька прикладів філософських напрямків, які досліджували поняття людської особистості. Кожен підхід пропонує унікальні погляди та перспективи на розуміння складності людської ідентичності.

Філософія екзистенціалізму є одним із ключових напрямів в європейській філософії ХХ століття. Вона виникла як реакція на фундаментальні зміни в суспільстві після Першої та Другої світових воєн. Тогочасне суспільство переживало глибоку кризу. Відповідні верстви населення (колишні військові, військовополонені, в'язні) почали більш цинічно ставитися до життя, переживши досвід війни, полону, катувань, життя у таборах. Моральні норми та заборони також втратили свою актуальність. Суспільна свідомість того часу вирізняється болісними пошуками місця людини у світі, саме тому поява філософії екзистенціалізму є закономірним наслідком трагічних для суспільства подій. З поміж інших напрямів унікальним є те, що філософів цікавить перш за все мислення та рецепція кожної конкретної людини, а не соціальної групи, нації

тощо. Екзистенціалісти намагаються зрозуміти значення сутності через категорію існування (екзистенції). При цьому кожна людина є неповторною особистістю, що проживає унікальне життя, для якої важливо не лише усвідомити своє існування, а й зрозуміти його суть. Лише виконавши ці умови людина зможе досягнути сутність життя. Об'єктом дослідження для філософів-екзистенціалістів стає людина як духовна істота, здатна керувати своєю долею, а не бездумно підкорятися фатуму чи божому замислу. Ключовою цінністю кожного індивіда є категорія свободи, яка полягає саме у прийнятті відповідальності за свій вибір.

Філософія екзистенціалізму це реалізація «філософії кризової свідомості» [40, с. 121] тому логічним є її звернення до питання критичних ситуацій, які переживає людина. Особливо яскраво свою унікальність людина представляє в умовах складних історичних випробувань, особливо воєн. Дослідники відзначають, що подібні катастрофічні події яскраво демонструють нестійкість, слабкість, кінецьність людського існування. Філософія екзистенціалізму стала заклик до самоідентифікації, збагачуючи наше розуміння людської природи і екзистенції. Таким чином, вивчення філософії екзистенціалізму є важливим завданням для розуміння європейської філософської парадигми.

Одним із ключових визначень екзистенції є трансцендування або ж вихід за свої межі, проте філософи по-різному потрактовують це поняття. Згідно з поглядами Ж - П. Сартра та А. Камю, трансценденція – «ніщо», яке постає як найглибша таємниця екзистенції. А. Ясперс та Г. Марсель визначають реальність трансцендентного, пов'язуючи з ним життя і долю людини. Враховуючи плюралізм тлумачення трансцендентного, дослідники філософії виокремлюють два напрями в екзистенціалізмі: релігійний (К. Ясперс, Г. Марсель, М. де Унамуно, С. К'єркегор) та атеїстичний (Ж. - П. Сартр, А. Камю, М. Гайдеггер).

С. К'єркегор [72], [73] став ідейним зачинателем та першим, хто сформулював поняття екзистенція – «внутрішнє буття людини, що поступово переходить у її зовнішнє буття» [26, с. 192]. На думку вченого філософія загалом

має глибоко особистісний характер. Як зазначає І. Бичко, філософ шукає «не об'єктивну, а екзистенційну істину, оскільки прагнення об'єктивності (загальності), універсального охоплення світу неминуче деформує людський дух, універсалістична інтенція людини призводить до її деспіритуалізації [5, с. 44]. Розглядаючи людину як екзистенцію він виводить такі поняття як страх, відчай, совість, рішучість, суть, що їх потім розвинули екзистенціалісти. Керуючись антропологічно-онтологічними засадами своєї філософії, представники екзистенціалізму переважно концентрували свою увагу на питаннях провини, та відповідальності, рішення та вибору, ставлення людини до смерті тощо, а проблеми науки, релігії, моралі, мистецтва цікавили їх у тій мірі, якою стосувались названих питань.

М. Гайдеггер [11] розглядає екзистенціалізм як філософію діяльності людини стосовно її моральних цінностей. При цьому вчених не цікавить її трудова діяльність, лише морально важливі людські вчинки (в тому числі вибір). Особливу увагу філософ приділяє категорії страху. Згідно з М. Гайдеггером у страху відбувається прорив цілісності суцього і виявляється «ніщо» як повне заперечення всього навколо. У своїй праці «Буття і час» автор порушує тему сенсу буття. Він зазначає, що основою онтології повинна бути свобода в осмисленні буття, і лише людині властиве таке мислення. Учений вважає, що лише такі межові ситуації як загроза смерті можуть позбавити людину від ілюзій. Поняття смерті для М. Гайдеггера пов'язано не лише з припиненням фізичного існування, а із вищим виявом волі людини. Філософ зазначає, що «свідомість може пробудитися, якщо людина поступово осмислить явище смерті і прийме її як ту перспективу, з якої проглядає цілісність людського існування» [61, с. 50]. Важливим є також те, що людина не може пізнати свого майбутнього або ж усвідомити смерть зі слів інших, а лише з власного досвіду. Це підтверджує тезу екзистенціалізму, що центром є унікальна екзистенція кожної людини.

Філософ Ж. - П. Сартр [57] [58] зробив свій вклад у розробку теорії екзистенціалізму, характеризуючи антропологічно-гуманістичні виміри екзистенціалізму, що це єдина теорія, що надає людині гідності, єдина теорія яка не робить з неї об'єкта. Його праця «Екзистенціалізм – це гуманізм» (1946 р.) проголошує «ми здатні сказати від початку, що під екзистенціалізмом ми розуміємо таке вчення, яке робить можливим людське життя та яке стверджує, що вся істина та будь-яка дія передбачають певне середовище та людську суб'єктивність» [58]. Філософ стверджує, що пізнати буття людини раціональними способами неможливо, а всі висновки мають бути зроблені на основі дій та вибору людини. З цього виходить, що поняття екзистенція – означає «спосіб буття людської особистості, ототожнений із її іманентними переживаннями, актами свідомості й оголошений первинним у структурі буття» [48, с. 106]. Подібним потрактуванням терміну «екзистенція» послуговується і С. К'єркегор. Екзистенцію він називає серцевиною людського «Я», завдяки якій «Я» постає не як загальнолюдське, а саме як конкретна неповторна особистість.

Тему кризи та розчарування порушує у своїх творах А. Камю [28], [29], [30]. Погляди філософа засновані на факті, що люди у суспільстві дистанціювалися один від одного не з природних причин, а з штучно створених. При цьому А. Камю зауважує, що людина чужа у цьому світі, а ключовим її почуттям є абсурдність існування, що характеризує буття індивіда. У своїх філософсько-літературних працях «Чума» та «Міф про Сізіфа» письменник підтверджує свою зневіру як у божому замислі, так і в силі людини. «Все реальне чуже для свідомості, випадкове, а отже абсурдне. Абсурд і є реальність» [40, с. 123].

У європейській літературі екзистенціалізм знайшов своє відображення у творчості таких письменників, як Ф. Кафка, А. Камю, Ж.-П. Сартр, А. Жід, С. Беккет та інших. Романи, п'єси та оповідання цих авторів відзначаються глибоким філософським змістом та акцентом на пошуку сенсу життя, свободі

вибору та відповідальності. Ф. Кафка в романах «Замок» і «Процес» зображує абсурдність і бюрократичний хаос, в який потрапляє головний герой, підкреслюючи безпорадність і проблемність людського існування.

Творчість Ж. -П. Сартра акцентує на індивідуальному бутті людини та її здатності самотійно керувати своїм життям. Одним з його найвідоміших творів є філософський трактат «Буття і ніщо». У цій праці він стверджує, що людина має самотійно створювати своє власне значення і сенс життя, оскільки існує в світі, що не має апріорних цінностей. Ж. -П. Сартр також відомий своїми працями з моральності та політики. Його думки про свободу та відповідальність мали вплив на майбутні покоління філософів та письменників.

У підсумку екзистенціалізм сформувався як один із найвпливовіших гуманістичних напрямів філософії. Екзистенціалісти опонують раціоналістсько-просвітницькій течії філософії. Головне на їхню думку це конкретні проблеми існування людини в умовах складних історичних подій, особливо в післявоєнний період. Представники екзистенціалізму зосередили свою увагу на питаннях пов'язаних з антропологічними питаннями: розглядали людину як неповторну істоту, філософію її буття, гуманізм, свобода, смерть як суть людської екзистенції, відповідальність.

1.2. Специфіка українського екзистенціалізму: філософія та література.

Українська література взаємодіє з європейською, вивчає її традиції, а також бере участь у міжнародних літературних процесах. Свої особливості має філософія екзистенціалізму в дискурсі української історії, культури, літератури. Загалом появу екзистенціалізму в Україні можна пояснити кількома причинами. По-перше, вплив ідей екзистенціалізму був широко поширений по всій Європі в ХХ столітті, і Україна не стала винятком. Цей філософський напрям знайшов своїх прихильників серед інтелектуалів, письменників та митців, які були зацікавлені у

пошуку сенсу життя та вивченні людської існування. По-друге, історичні події ХХ століття, такі як Друга світова війна, радянський тоталітаризм та соціальні зміни, сильно вплинули на українське суспільство. По-третє, українські письменники та філософи були активними учасниками культурного життя свого часу і здебільшого були добре освіченими людьми, які вивчали іноземну літературу та філософію. Деякі з них були знайомі з роботами відомих європейських екзистенціалістів, таких як Ж. - П. Сартр, А. Камю, М. Гайдеггер та інші, і це вплинуло на їхні думки та творчу діяльність.

Український екзистенціалізм має дотичну до європейської, проте автентичну філософську концепцію. Розкриваючи її, українські письменники зосереджуються на цінності феномену життя, розкритті буттєвості людського єства у житті народу. Що стосується українських інтелектуалів В. Вассіяна, В. Петрова, М. Шлемкевича та О. Кульчицького, то йде мова швидше про *«контекстуальну спорідненість»* з екзистенціалізмом. У ці часи Україна переживала складний період через Першу світову війну, Жовтневу революцію, арешти та репресії діячів культури, особливо письменників. Згадаємо, що саме у цей період загинули представники так званого *«Розстріляного відродження»* (*«Червоний ренесанс»*) (Ю. Лавріненко).

Отже, тогочасні мислителі не мали достатньо можливостей досліджувати класиків екзистенціалізму та як їх думки реалізуються у соціокультурній сфері України. Як зазначає В. Артюх: «Насамперед активна участь цих українських інтелектуалів у політичному житті, переживання і переосмислення світових воєн, революцій, економічних криз, політичних репресій та голодоморів підштовхнули їх до культивування екзистенційного світовідчуття, яке у свою чергу, виливається у стихійне філософування з його моментами «межових» ситуацій, «ходіння по муках» самотньої людини, закинутої долею в цей повністю чужий їй світ» [3]. Отже, у історико-культурному контексті українського літературного процесу можемо говорити радше про протоекзистенціалізм, аніж про повноцінний напрям.

Науковець підтверджує природність виникнення на українському ґрунті екзистенційних віянь, при цьому вони є скоріше інтуїтивними, аніж глибоко логічними та послідовними. Важливо також введення терміну «антеїстичний екзистенціалізм», що більш близьке українцям, позаяк ґрунтується на теорії християнської екзистенції Р. Гвардіні, який в свою чергу опирався на ідеї Б. Паскаля [35, с. 201]. Пізніше філософ І. Бичко потрактував термін «антеїзм» (від імені античного міфологічного персонажу Антея, могутнього своїм зв'язком з матір'ю-землею) у якому розкривається така риса як «зрощеність», «злитість» людини з природою, ненькою-землею, лірично-поетичне, пісенне переживання рідної природи» [6, с. 59].

На думку Я. Котець основу формули українського екзистенціалізму складає «літературоцентризм, базований на українському антеїзмові у поєднанні з прагненням до духовного оновлення через особисту свободу» [33, с. 57]. З огляду на специфіку національної історії та культури, науковиця виділяє два напрями розвитку української версії екзистенціалізму: радянсько-комуністичну та західно-діаспорну і приходить до висновку, що «в українській діаспорній довоєнній філософсько-літературній спадщині ми не знаходимо не тільки ніяких виявів екзистенціалізму, але й сильних впливів на будь-якого відомого мислителя» [33, с. 59]. «Більш реалістично вважати місцем народження українського екзистенціалізму табори переміщених осіб, або табори Ді-Пі (DP), що виникли внаслідок другої хвилі української вимушеної еміграції після Другої світової війни в Німеччині та Австрії (1945-1955), та вважати першим варіантом цього напрямку публіцистичну та літературну творчість діячів Мистецького українського руху (МУРу)» [33, с. 59]. У липні 1945 року у Мюнхені було видано перший випуск журналу МУРу під назвою «Арка», де було опубліковано статтю Ю. Косача «Театр екзистенціалізму». Власне ця стаття стала першою спробою оцінки на той час новомодного напрямку філософії та було проаналізовано його вплив на західну драматургію.

Мовознавець Ю. Шевельов, досліджуючи повість Ю. Косача «Еней і життя інших» розмірковує над можливостями поширення екзистенційних ідей в українському інтелектуальному середовищі. «Наскільки органічна ця філософія в наших обставинах? Чи не є просто наслідуванням сучасної західно-європейської моди? Можна думати, що поява цієї філософії в наших обставинах має своє коріння. Якщо ми визначили екзистенціалізм у Франції як важливий відлам філософії французького резистансу, то антеїзм має свій ґрунт в українському резистансі і в кризі українського резистансу. Поразка українського резистансу в війні 1939-1945 років уже сама собою повинна була породити елементи песимізму й скептицизму. Продовження українського резистансу наперекір усім і всьому зумовлене тим, що рух став масовим, народним, надавало цьому песимізові й скептицизові активістичного забарвлення. Розсадження, а почасти й загнивання орденсько-конспіраторської системи закономірно породжувало антеїзм. На нього нашарувалися від початків властиві українському визвольному рухові месіянстичні нотки й точки» [67, с. 19-20].

Спираючись на історичні передумови, Ю. Вассиян здійснив спробу вибудувати життєсвіт (за Гуссерль) українця, який він називає «основним досвідом» людини. «Основний досвід» стає апіорною основою світу історії, своєрідним комплексом елементарних сил, що творять органічне життя, «єдиною підставою-джерелом всякого подальшого досвіду» [9, с. 82]. Як складові структури за думку Ю. Вассияна виступають категорії «елементарних почувань» – любов, голод, страх, цікавість. При цьому «основний досвід» є апіорною величиною буття, його дорефлексивною очевидністю, базою.

Проблема формування «нової людини» стала провідною в українському екзистенціалізмі. М. Шлемкевич у дослідженні «Загублена українська людина» [69] виділяє чотири типи українців та називає їх відповідно «старосвітським поміщиком», «гоголівською», «сковородинською» і «шевченківською» людиною. Першому типу достатньо вдовольнити базові людські потреби, їм не потрібні вищі

матерії та духовність. Це типовий образ старосвітського поміщика, незалежно від епохи, різниця лише в матеріальних благах, які він споживає. «Гоголівська людина» перейшла на бік російської влади, позаяк українська держава не мала можливостей для власного розвитку. Такі люди «При всій любові та при всьому прив'язані до України, її звичаїв і народної культури» [69, с. 18]. Якщо спочатку цих людей, як і власне М. Гоголя та інших українців на імперській службі, вирізняла любов до України та патріотизм, то вже з радянського часу і понині вони втратили ці почуття. «Сковородинська» людина не може знайти собі місця у цьому хаотичному світі, їй замало лише вдовольнити свої біологічні потреби. Вчений описує їх життя як «тиху відданість духові без огляду на потреби нового життя» [69, с. 21]. На думку філософа справжня людина народжується з «пориву створити свій власний новий світ із власних джерел і власних сил» [69, с. 21]. Такою є «шевченківська» людина, вона відкидає радикальне пристосування до чужого режиму в Україні – «візія свого світу з вільним і справедливим уладом – опановує цю людину» [69, с. 22]. М. Шлемкевич також помічає, що між людьми в українському суспільстві домінує стан відчуженості (навіть у родині), що стало наслідком тривалого панування великих тоталітарних ідеологій, що трансформували органічну спільноту у безликий натовп. Науковець також додав до формули українського екзистенціалізму такі риси як патріотичний персоналізм та певна нонконформістська забарвленість. «Цей молодіжний нонконформізм є притаманним літературній творчості митців Нью-Йоркської групи, особливо Ю. Тарнавського» [33, с. 57]. На думку Д. Чижевського український світогляд з часом зазнає змін, проте є риси, які залишаються апріорі: екзистенційність, кордоцентризм, індивідуалізм, гуманність, демократизм, волелюбність, толерантність та миролюбність, милосердність та інтровертизм [66]. І. Бичко відмічає, що український літературний екзистенціалізм має дотичність з течіями «філософії абсурду», «філософії страху», «філософії відчаю» [4].

Активні дослідження екзистенціалізму в Україні почалися відносно недавно, завдяки дослідженням М. Гірняка, Ю. Бойка, І. Василюшина, О. Галети, А. Михайлової, В. Мельника, С. Павличко, Л. Тарнашинської, В. Шевчука, Ю. Шереха та ін. «Умови для зародження в Україні екзистенціалізму сформувалися в період кінця XIX – початку XX століття. Вчені зазначають, що багато молодих письменників реалізовували екзистенційні віяння у своїй творчості. Зокрема В. Мельник звертає увагу на модерністське спрямування в письменстві першої половини XX століття, що представлена зокрема доробком В. Підмогильного, В. Домонтовича, Є. Плужника, М. Хвильового. Дослідник відмічає, що у творчості письменників помітні новаторства: цікавість до внутрішнього світу у протиставленні із зовнішнім, раціональність у боротьбі із ірраціональним, аналіз, сумніви, критика та співчуття до людини XX століття. С. Павличко зазначає, що «філософування на абстрактні теми наприкінці 20-х років виявилось єдиним способом говорити правду» [41, с. 398]. В. Шевчук також утверджує, що «ідеї екзистенціалізму «витали тоді в повітрі»» [25, с. 256]. На думку вченого твори «Остап Шаптала», «Місто», «Невеличка драма», «Повість без назви» В. Підмогильного є «класичними зразками екзистенціалізму» [25, с. 354].

Важливим етапом в розвитку екзистенціалізму в Україні був період 1960-х - 1970-х років, коли з'явилися групи письменників та філософів, які активно вивчали та розвивали екзистенціалістські ідеї. Особливо помітно екзистенціалізм проявився у творчості В. Підмогильного, І. Багряного, Т. Осьмачки, Василя Барки, В. Шевчука, у поезії представників Нью-Йоркської групи та В. Стуса. У їхній творчості відображалися проблеми свободи, відповідальності та пошуку сенсу життя. Проте це не означає, що екзистенційні ідеї були абсолютно новаторськими для українського письменства. Майстерно змальовували людські душі у своїх творах зокрема Леся Українка та Т. Шевченко. На думку І. Бичко письменниця орієнтується на внутрішні відчуття людини. Уся драматургія Лесі Українки це – вічний пошук правди, яка визначає буття героїв і спрямовує їх життя. У драмі-

феєрії «Лісова пісня» ключовим питанням є гармонія людського буття, яке письменниця вирішує через опозицію «тіло-душа», де внутрішнє домінує над зовнішнім: «О, не журися за тіло! Ясним вогнем засвітилось воно» [63, с. 425].

Філософія трагедії стає однією з провідних у творчості Т. Шевченка. У текстах письменник переосмислює трагедію власного народу, роздумує над прийняттям себе, що формує відповідний тип світосприйняття й світорозуміння. Героями виступають переважно емоційні натури, які підвладні впливу власних вражень, що проявляється через серце.

Ознаки, що складають концептуальне ядро українського екзистенціалізму, притаманні художньому стилю М. Коцюбинського. Зокрема у «Intermezzo» представлено людину, яка втомилася від хаосу міського буття, яка на межі психічного зламу та кризи екзистенції, шукає спокою шляхом повернення до витоків – рідної природи, що суголосно з принципами антеїзму. Саме це допомагає героєві здобути внутрішній спокій. Гармонія природи сприяє змінам у світосприйнятті головного героя та його ціннісних орієнтацій.

Екзистенційні ідеї були втілені й у творчому доробку В. Стефаника. Незважаючи на домінантність у його авторському стилі рис експресіонізму, у творах автора часто порушувалися питання екзистенції. Так М. Паньків [42] виділяє такі ключові модули у новелах В. Стефаника: самотність, смерть, страждання, вибір і свобода, межові стани.

«Література – унікальний зразок людського мистецтва, в якому синкретично поєдналися творча складова, глибокий психологізм та наскрізна інтелектуальність оточуючого світу. Саме ці риси характеризують українську психологічну та філософську прозу, яскравим представником якої виступає Валер'ян Підмогильний» [27, с. 35]. Вершиною творчого доробку письменника став роман «Місто». «В. Підмогильний своїми романами ставить найголовнішу з проблем модерну – проблему перспективи української нації, чи повинна вона йти старим селянським шляхом, чи повинна завойовувати місто і його досягнення,

переосмислюючи нові технічні набутки з точки зору психології селянської молоді, пробудженої революцією [...] Ми бачимо, яким чином пристосовується національна психологія до нових соціальних обставин, як виробляються міські українські модерні ідентичності» [62, с. 13]. Питання екзистенції автор розкриває через абсурдність буття, критику дійсності, дилему в межових ситуаціях, спроби звільнити розум та втекти від абсурду.

I. Багрянний у романі «Тигролови» зображує трагічність існування людини ХХ століття. Автор переносить своїх персонажів у ситуації, які стають випробуванням для моральної складової людини: чи зможуть вони боротися з антигуманним режимом. Головний герой це людина, яка усвідомила складність життя і готова нести відповідальність за будь-якої умови, не скоряючись долі. «Саме такою, за А. Камю має бути абсурдна людина, яка намагається знайти й реалізувати себе в хаосі абсурдного світу» [38, с. 178]. Бунт Многогрішного стосується боротьби за незалежність. «За К. Ясперсом, найяскравіший випадок межової ситуації, що відкриває кінець екзистенції – це смерть. Не тільки смерть, але й смертельна хвороба, страждання... ставлять індивіда в межову ситуацію, що неодмінно призводить його до розуміння власної кінечності, вихоплюючи зі світу повсякденності» [8, с. 71].

Таким чином, появу екзистенціалізму в Україні можна визначити як результат впливу загальноєвропейських ідей, історичних подій та активності українських інтелектуалів. Цей напрям став важливим компонентом національної культури та мислення. Його ідеї про важливість особистої свободи, відповідальності та сенсу життя залишаються актуальними й досі. Ця ж тема стає ключовою на сучасному етапі розвитку української літератури і знаходить вираження у зразках воєнної прози.

1.3. Українська література воєнного часу та її екзистенційні мотиви.

Наразі Україна переживає один із ключових етапів у своєму становленні. Ситуація війни, що тепер охопила всю територію країни, безумовно впливає на суспільне життя, а отже і на розвиток літературного процесу. Переважна більшість українців знаходиться у тому межовому стані, що є рушійною силою екзистенціалізму. Особливо це стосується письменників, адже їх світогляд та сприйняття дійсності відрізняється від пересічної людини. Події Революції Гідності та російсько-української війни спровокували появу воєнної літератури, подібно до періоду після Першої та Другої світових воєн, що означився творами С. Васильченка, К. Поліщука, О. Маковея, Олекси Кобця, О. Турянського та відповідно К. Воннегута, І. Шоу, Г. Бьоля, Г. Гріна, О. Довженка, У. Самчука, Ю. Яновського, О. Гончара тощо.

Питання воєнної прози є дискусійним. Так А. Кокотюха, підбиваючи підсумки XXII Форуму видавців у Львові, зауважує, що у літературному процесі з'явився тренд на війну. «Не видав нічого про війну на Донбасі – програв» [31], описує це явище письменник. Водночас зростає увага до історії України у різних її проявах. Ці фактори позитивно впливають на свідомість українців та сприяють викоріненню їх постколоніальної свідомості. А. Кокотюха підмічає, що письменство більш активно відреагувало на ситуацію війни аніж на події Майдану та Революції Гідності. Зокрема прозаїк відмічає «Аеропорт» С. Лойка, «Іловайськ» Є. Положія, «Чорне сонце» В. Шкляра та «100 днів полону» В. Макеєва».

Як зазначає М. Рябченко: «У сучасній українській літературі спостерігається справжній бум прози про війну: протягом останніх двох років вийшла друком досить велика кількість різноманітних видань про події на Сході країни» [54]. Примітним є те, що авторами такої прози стали не лише професійні письменники, а й ті, хто в мирному житті не задумувався про письменницьку діяльність. М. Рябченко умовно розподіляє авторів воєнної прози на дві категорії: цивільні особи (в свою чергу сюди входять письменники та журналісти) та

учасники АТО (мобілізовані письменники чи письменники-добровольці та бійці, які не мали письменницького досвіду до війни). Останнім часом чіткіше формується нова категорія авторів – родичі та близькі загиблих солдатів, що видають переважно спогади про них (М. Вітишин «Мій син – кіборг» та Т. Матвій «Мої думки»). Як бачимо тематика війни не залишає байдужим професійних письменників та тих, хто до цього не належав до літературного процесу. Варто зазначити, що так проза виникла майже одночасно у масовому та елітарному літературних сегментах. Це досить незвична практика, як правило масова література значно швидше реагує на важливі події сучасності, а елітарна – значно повільніше, адже поява якісного тексту потребує часу.

Інше питання «Як впливає війна на письменників? Їх творчість?», «Чи вплине війна на їх подальші авторські орієнтири?». З цього приводу Г. Скоріна зауважує: «Письменники, які писали до війни, скоріш за все напишуть книгу про свій військовий досвід, але навряд вони стануть надалі писати тільки про війну. Військові, які не мали досвіду письменства, на мою думку, напишуть одну чи дві книги, щоб засвідчити свій досвід на війні та віддати шану пам'яті своїм загиблим побратимам та посестрам, а після цього, можливо, писати вже не будуть. Та обов'язково будуть і ті, хто підуть далі й писатимуть не лише про війну» [39].

Переважно перші сучасні тексти про війну належать до так званої «літератури факту». Це щоденники, написані під час служби або ж нариси та спогади, створені вже після повернення. Власне художні тексти з'явилися пізніше: Ю. Руденко «Психи двох морів», В. Якушев «Карателі», К. Чабала «Вовче» тощо. Окрім художньої прози та документалістики є також мелодрами, містика, артбуки та фотобуки, фантастика, мальовиси, твори для дітей.

Масив воєнної літератури значно поповнився за останні роки. Важливо також те, що явище сучасної воєнної прози все частіше стає об'єктом дослідження науковців. Так питанням термінології, жанрової природи, аналізу текстів присвячено статті М. Рябченко. Н. Герасименко присвятила ряд публікацій

питанням класифікації сучасної української воєнної прози, здійснила аналіз жанрової природи низки романів та повістей. Особливо цінним є виокремлений дослідницею новий тип героя сучасної воєнної прози – освічений молодий чоловік з міцною проукраїнською позицією [13], [14], [15], [16], [17], [18]. Своєю ґрунтовністю вирізняються дослідження здійснені Л. Горболіс. Вони присвячені як загальним питанням [22] так і аналізу зразків воєнної літератури, зокрема творів Олафа Клеменсена та Б. Гуменюка [20], [23]. Д. Присівок зауважує, що стаття «Яке воно – «Літо-АТО?» є найґрунтовнішою роботою «у якій аналізується художня специфіка твору загалом» [43, с. 162]. Також на матеріалі збірок Б. Гуменюка «Блокпост», «Вірші з війни», «100 новел про війну» було досліджено «специфіку художнього відображення образу героя-воїна, учасника російсько-української війни» [21], з опорою на етнопсихологічний аспект.

Однією із проблем досліджень сучасної воєнної літератури є питання термінології. У європейській та світовій повоєнній літературі з'явилося поняття «втраченого покоління», проблеми якого висвітлювали у свої творах письменники. Українському літературний процесу не властиве таке явище. Постає питання якими нарративами користуватися під час досліджень сучасної воєнної прози? У період після Другої світової війни у літературу ввійшло поняття «лейтенантська проза». Першим твором, що презентував цей напрям став роман В. Некрасова «В окопах Сталінграду». На перший погляд вони мають достатньо спільного: гомодієгетичний наратор, документальність та реалістичність, уникання надмірної пафосності та героїзації, відсутність письменницького досвіду у довоєнному житті авторів, їх персонажі не чергові «гвинтики», а живі люди з особистими історіями. Проте суттєвою відмінністю є те, що лейтенантська проза була перш за все ідеологічним інструментом соцреалізму, адже завжди містила в собі елементи пропаганди радянської ідеології. Цю думку підтверджує М. Рябченко: «сучасні комбатантські тексти не містять нав'язаних зовні ані ідеологічних, ані пропагандистських маркерів, не кажучи вже про державний ценз написаного[...]

Ще одна вагома відмінність сучасної комбатантської прози – стилістична та лексична різноманітність: кожному з її авторів властивий власний упізнаваний голос, а мова героїв їхніх творів (на відміну від гомогенного літературно правильного мовлення персонажів лейтенантської прози) набуває виразності, поєднуючи суржик, обценні та літературні слова» [51, с. 64]. В українській літературі яскравим прикладом лейтенантської прози стали романи О. Гончара «Людина і зброя». Т. Гундорова також зазначає, що роман «Прапороносці» це «типовий текст сталінської літератури» [24, с. 195]. Дану думку також підтвердили Ю. Шевельов [68, с. 168-179] та І. Кошелівець [34, С. 112-121].

Усі тексти, незалежно від місця їх написання, наділені авторськими переживаннями, є продуктом осмислення нового досвіду, що спровокував психологічні зміни наратора, отже носять характер самоописовості. Погоджуємось з тезою М. Рябченко, що переважну їх частину можна назвати его-документами. Даний термін ввів у науковий обіг Ж. Прессер у середині 1950-х років, узагальнивши класифікацію мемуарної прози та документально-художні жанри (щоденники, мемуари, автобіографії, листи). Для структури его-документа характерна пряма наявність авторського висловлювання, позиція оповідача відповідає позиції автора, аналіз дійсності дорівнює художньому образу цієї дійсності, суб'єктивності світосприйняття відповідає гранична суб'єктивність висловлювання, використовуються справжні імена, мова – від зовсім «необробленої» до літературної. Такі риси властиві комбатантській прозі.

Б. Гуменюк вважає: «Щоби зрозуміти, що таке війна, треба побачити у приціл ворога та вистрілити в нього. І коли ти внутрішньо це переживаєш під тиском своїх гуманітарних знань, що здобувалися впродовж усього життя, та буття, яке формувалося у певних культурних пластах, лише тоді народжується новий текст» [2]. Досвід людини впливає не лише на письмо, але й на рецепцію та інтерпретацію реципієнта. Слушно висловились О. Герасим'юк: «коли без розуміння досвіду автора, без власного досвіду і без певного прочитаного

бекграунду літератури – лише слова на папері, а не яскравий образ, що змушує тебе опинитись поруч із героєм і за кілька годин чи хвилин, як у випадку з поезією, зануритись у таку ситуацію, в яку тебе не зажене життя» [2].

Одним із зразків воєнної прози є роман С. Жадана «Інтернат». У творі немає позитивних персонажів, відтворено ситуації занепаду та зневіри. Герої усіляко уникають відповідальності: сестра здає сина в інтернат, учитель української мови уникає згадки про свою професію, більшість мешканців Донбасу не усвідомлюють (або ж не хочуть вірити), що бойові дії на території Сходу також їх персональна відповідальність. На цьому фоні зображено людину, яка не має сенсу життя і через випробування знаходить його. Наявність межової ситуації та проблеми вибору споріднює роман з творами екзистенціалістів.

Доволі обширним є перелік різножанрової малої прози. Яскравим прикладом є збірка А. Чеха «Точка нуль». Це розповіді присвячені більше саморефлексії ніж опису війни. Через зображення позитивних та негативних моментів автор робить висновки про своє існування. Текст очевидно став для письменника своєрідною сповіддю, шансом залишитись при розумі, не законсервувавши свої думки та спогади.

Унікальним є доробок Олафа Клеменсена, особливо збірка «Літо-АТО». Письменник зображує події Революції Гідності та війни за допомогою використання прийому очуднення. Моментами текст нагадує фантастичну казку. Автор не перенавантажує реципієнтів сюжетами, більше зосереджується на метафоричності та мові.

У збірці «Моноліт» В. Пузік уміло переплітає воєнний та мирний виміри. Таким чином автор збільшує масштаб подій та акцентує увагу на наслідках війни, підтверджує її всепроникність. Жертвами у такому випадку стають не лише військові, але й цивільні громадяни, зокрема активісти Майдану, діти. Має своє місце питання психічної травми та посттравматичного стресового розладу.

У підсумку більшість зразків воєнної літератури порушують екзистенційні питання. Перш за все це стосується власне ситуації війни та її масштабів. Люди потрапили у межу ситуацію, що є базою для реалізації екзистенціалізму, та починають переосмислювати своє життя, знаходити нові орієнтири, позбавлятися непотрібного. Герої письменників-комбатантів уміють радіти життю, усвідомлюють цінність простих речей (гаряча їжа, душ, зручне ліжко, близькі люди, власні мрії, врешті тиша та можливість побути на самоті). Вони знаходять можливість подумати про сенс свого життя. Особливо цікаво, що страх смерті для них зникає, вони приймають цей факт і просто чекають, часто опираючись на удачу. Їх місія це не пафосний героїзм, а звичайна робота, яку вони виконують, щоб захистити дещо цінне. Для кожного це щось своє.

Таким чином можемо сказати, що сегмент «комбатантської літератури», незважаючи на молодий вік, встиг утвердитися та зайняти свою нішу у сучасному літературному процесі. Це явище є унікальним, позаяк значно розширило рамки постмодерної літератури. Важливо що сучасна література йде «гарячими слідами» та робить свій вклад не лише в культурну сферу, але й в історію, що нівелює ймовірність її викривлення у майбутньому. Більшість творів носить документальний характер, навіть у власне художніх текстах персонажі часто мають реальні прототипи, автори часто не змінюють імен чи хронологію подій, пишуть максимально чесно та відкрито, уникаючи пафосності та вигадування фактів.

Розвиток світу схильний до циклічності, тому теми, порушені колись, мають місце у сучасному дискурсі. Видатні філософи-екзистенціалісти А. Камю, Ж. - П. Сартр, С. Керкегор, М. Гайдеггер вибудували теорію екзистенції у відповідь на кризові події у суспільстві, зокрема Другу світову війну. Незважаючи на відмінності у поглядах послідовників атеїстичного та релігійного напрямів філософії буття, ядром їх вивчення стала людина та її екзистенція.

З огляду на історико-культурні передумови українська наука та культура не мали можливості уповні перейняти ідеї екзистенціалізму, проте це не завадило їм акумулювати власні, витворивши «антеїстичний екзистенціалізм», близький представникам українського суспільства. Дані ідеї були втілені у творчості Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Стефаника, І. Багряного, В. Підмогильного та продовжують жити у творчості сучасних письменників С. Жадана, Олафа Клеменсена, Б. Гуменюка, А. Чеха, Д. Вербича, В. Пузіка, позаяк ситуація російсько-української війни поглибила потребу у визначенні себе та сенсу буття.

РОЗДІЛ II. ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОЇ ВОЄННОЇ ПРОЗИ

2.1. Філософія переродження особистості в есеях А. Чеха «Точка нуль»

Уродженець Черкас А. Чех належить до категорії авторів, які мали письменницький досвід до початку подій Майдану, АТО та повномасштабного вторгнення на територію України. Очікувано, що його твори знаходяться на якісно вищому рівні, порівняно з авторами-початківцями, та мають виражений ідіостиль. Серед ключових рис творчості А. Чеха виділяються: філософізм, сюрреалістичність, літературні експерименти з елементами автобіографічності. Свою письменницьку діяльність письменник почав у 2004 році, а першим визнаним твором стала книга «Цього ви не знайдете в Яндексі» (2007 р.).

Про ідею написання книги А. Чех розповідає наприкінці твору, у розділі «Книжка про війну». Згадуючи своє дитинство, автор описує людину, яка довгий час жила війною та врешті стала її жертвою. «Ця книжка мала стати своєрідною біографією колишнього спецназівця й гереушника, офіцера, що пройшовся радянськими чоботами по багатьох землях – від Чехословаччини до Нікарагуа й Афганістану» [65, с. 203]. Цей чоловік став для тоді ще п'ятнадцятирічного автора втіленням справжнього чоловіка, який, переживши травматичний досвід військового, перетворився на вчителя життя: «Для мене ж він був людиною, що може навчити тих важливих речей, яких має вчити батько свого сина. Вживати, битися, любити, плакати, терпіти зневіру й розпач, стримано втішатися тріумфами й перемогами, попри все любити життя і [...] завжди пам'ятати про смерть» [65, с. 205]. З часом ідея була призабута. Отримавши власний військовий досвід, автор переосмислив власне буття та життя Пилипа Петровича (свого старого друга-афганця) та виклав це у текстах збірки. Деякі з них було раніше опубліковано у соцмережах А. Чеха, решту було додано під час укладання. В інтерв'ю В. Карп'яка письменник визначає свій твір так «книжка про війну «Точка нуль» була терапією. Виписати все те, що ти переживав і забути про це».

Глибоко метафоричною є назва твору. «Точка нуль» – це стан перезавантаження особистості, переосмислення своєї екзистенції. Сам автор пояснює це так: «Либонь це найкращий час для усвідомлення свого життя як життя, а можливої смерті як смерті, для того щоб відкинути зайве, штучно нагромаджене за роки, проведені в темряві. У густій і комфортній темряві, яку створив сам і в яку так повірив. Це точка нуль. Межа, якій передує безглузда лузга омани й за якою починається звільнення від думок, почуттів, бажань. Це повне занурення в себе, звільнення від залежностей і мирського непотребу. Це постриг у нову істоту, якою я ніколи не став би за інших обставин» [65, с. 82]. У цьому епізоді виявляється одна з рис ментальності українця – особливий зв'язок з природою. Оповідач порівнює себе з дітьми природи: «відтепер я – лісова людина, хо» [65, с. 82], які вирізняються гармонійними стосунками з природою, чистотою та незіпсованістю мирськими спокусами. У характері героя помітно виражається, суголосна з принципами антеїзму, екологічна культура українця. Так ліс постає у баченні героя чи не найбезпечнішим місцем. Яскраво виражено обережне ставлення до природних ресурсів «Спочатку під пилку йшли сухі дерева, потім будь-які. Переважно акація» [65, с. 142]. Відомо, що дерево цієї породи достатньо швидко відновлюється. Можна порівняти з кленом. Автор також робить акцент на суміжному відчутті поваги та страху перед природою, що втілилось у забобонах та народних віруваннях «більшість із нас вирости із поняттям, що не можна змітати крихти на підлогу [...] інакше земля тебе прокляне» [65, с. 173].

Збірка включає в себе 63 оповідання про життя оповідача та його побратимів. Історія починається з тренувального полігону в рівненській «учебці», охоплює увесь період служби та закінчується одночасно зі строком служби героя. Ключовою фігурою твору є, властивий для комбатантської прози, гомодієгетичний наратор. Саме він розповідає усі історії, пропускаючи їх через своє сприйняття. Відомо, що це чоловік тридцяти років, представник елітарного класу, письменник, що пише прозу, має дружину-письменницю та сина.

Примітно, що А. Чех у першу чергу змальовує не зовсім те, з чим асоціюється війна: руйнування, батальні сцени, смерті та втрати. Фокус, згідно з канонами екзистенціалізму, направлено на людину. У творах сучасної української воєнної прози наявні такі ключові екзистенційні мотиви:

1. Відповідальність за власні вчинки;
2. Відчуженість та самотність;
3. Пошук ідентичності;
4. Свобода та обмеження;
5. Життя і смерть;
6. Виживання і моральність;
7. Значення життя.

Розмірковуючи на тему відповідальності, герой акцентує увагу на союзі індивідуального та колективного. Це помітно у епізодах пов'язаних з колективом, зокрема труднощами довіри та комунікації відносно оповідача. Справедливо, що відповідальність носить саме такий характер, адже ситуація воєнного конфлікту диктує свої правила і вимагає відповідних змін у взаємодії членів суспільства. Армія – це перш за все бойова одиниця. Теоретично вклад кожного її члена у спільну справу є кроком до вдалого завершення конфлікту. Важливим аспектом для формування надійного колективу є довіра: «Я обираю товаришів на службі. Я обираю тих, хто зможе врятувати мені життя» [65, с. 33]. Життя кожного залежить від тебе самого, твоє життя в руках побратимів, а від ваших спільних зусиль залежить доля країни, акцентує наратор. У цьому полягає суть відповідальності. Є ті, хто не витримує цього тягаря. Яскравим прикладом став «командир одного з батальйонних підрозділів дезертирував [...] «капітан зник, прихопивши із собою автомат і «пеєм»» [65, с. 147]. «Відповідальність – страшна річ [...] легше в солдатах», – робить висновок оповідач.

Соціальний шар військових достатньо багатогранний «Військові, лікарі, волонтери,. Уже діди і зовсім юні хлопці. Колишні зеки, шахтарі, вчителі,

майданівці та латентні реваншисти» [65, с. 93]. Почуття відчуження не покидає героя протягом усього твору. Він – тридцятирічний чоловік, зовсім не звиклий до життя військового, житель столиці, інтелектуал, творча людина. Тим не менш герой з гідністю приймає факт мобілізації «я знав, що мене неодмінно мобілізують [...] Такі речі відчуваєш» [65, с. 9], тому був готовий до цього (завчасно залишив роботу та закінчив нагальні справи, хотів дописати книгу). Загальний рівень його патріотизму максимально усвідомлений. Хоча він з тих пацифістів, що «у «Війні та мирі» пропускали розділи про війну» [65, с. 16]. Оповідач не уникає цієї відповідальності, вважає, що вступити до лав армії має той, хто свідомо хоче захистити свою державу. При цьому не зневажає власників наративів: «Це не моя війна» та «Я вас туди не посилав».

Персонаж перебуває у стані відчуження протягом усього періоду служби. Причиною є перш за все його інтровертність, схильність до спостережень, аналізу людей та ситуацій, порівняно низький рівень потреби у комунікації, незначна кількість соціальних контактів, потреба в усамітненні та наявності власного простору, вільного від сторонніх тощо. Можемо зробити висновок, що герой і у мирний час звик бути самотнім, переживати буття у собі. Він ловить на собі незрозумілі погляди, спричинені класовою недовірою та недовірою взагалі. Показово, що герой стає відчуженим сам від себе, свого колишнього життя, що спричинено труднощами з адаптацією «Тоді мені вперше здалося, що я проживаю чийсь життя. І бачитиму віднині чийсь сни. І займатиму чийсь місце, щоб стати героєм, щоб стати боягузом. Або померти» [65, с. 11].

З часом герой переосмислює свою нову реальність, вчиться жити нове життя. Про деформацію особистості зокрема свідчить факт: «Те, що могло ввігнати в ступор або шокувати в цивільному житті, тепер я сприймаю як норму. Межі жорстокості невблаганно розповзаються, ніби акварель на картоні» [65, с. 50]. Перші зміни оповідач помічає вже під час вихідного. Проте незручності згладжуються буденними дрібницями, які герой став цінувати ще більше, ніж до

служби в армії: «усміхнена офіціантка, дві чашки американо, тістечко «Ніжне», п'ятнадцять хвилин у книгарні, півгодини в парку, вільний вибір печива у супермаркеті, пів кіло полуниць, бентежні звуки міста» [65, с. 19]. Герой відносно швидко повертається до звичного ритму життя, насолоджується вільним часом.

Інша ситуація складається під час його першої відпустки, коли герой повертається до Києва. Як виявилось «90 днів достатньо, щоб відвикнути від цивільних та забути самого себе» [65, с. 55]. Часто як один із маркерів для розрізнення цивільних та військових автор використовує одяг: «Найбільше дивують люди в цивільному одязі» [65, с. 19], «як ти в шортах і кедах бігав вулицями цього міста» [65, с. 55], «Чому чоловіки не у формі» [65, с. 55]. Саме одяг видає військових. Так у одному з епізодів, коли оповідач зникає до цивільного життя та вдягає типовий для жителів міста одяг: «Форма схована в сумці. На мені шорти й кеди» [65, с. 56]. Його нове життя теж ніби заховане в сумці. В іншому одязі він вже не такий упізнаваний навіть для побратимів «Звідки їм знати, що за кілька днів я повернуся до них (солдатів – Л. В.), що я – вони. Що ми – разом. Не смикатимеш же за кітель і не пояснюватимеш, що ми пов'язані однією мотузкою» [65, с. 57]. Для оповідача ближчими до душі стають пікселька та надійні «Нью-Беланси». На зміни у особистості автора вказують його «камуфльовані таргани». Вони не сприймають звичних речей, не дозволяють вийти з дому у світ, який живе так: «Ніби війни немає і ніхто не гине» [65, с. 55]. Сприйняття героя повністю сфокусовано на війні. Особистість оповідача ніби роздвоєна: перша половина усіяло пручається «мирному життю», а друга у свою чергу прагне повернутись до старих устоїв.

Чим довше герой перебуває на нулі, тим більше віддаляється від свого попереднього життя. Помітним стало його відчуження від найближчих людей, особливо від сім'ї. Він часто згадує про них, коли з'являється час подумати або тиснуть труднощі, проте близькість майже нівелювалась. Унаслідок «онулення» кожен досвід проходить ніби вперше: «хвилююся, ніби перед першим

побаченням» [65, с. 168]. Герой відчуває труднощі з поверненням до військового устрою після короткочасних поїздок додому. У ресторані оповідач відчувається максимально дискомфортно, бо вже відвик від життя інтелігента у мирній країні, мислення солдата перемагає: «Якийсь суцільний туман, дивні запахи, люди, стільці, страви в меню, музика» [65, с. 169]. Врешті йому не вдається переламати себе і достатньо переконливо відіграти роль людини, якою він був до війни. Парадоксально, але більш щасливо оповідач відчувається у бліндажі з побратимами, аніж у ресторані з дружиною та компанією незнайомих. Герой ставиться до свого відчуження раціонально з долею критичного мислення: «У цьому є щось девіантне, хворобливе. Ти ніби охоплюєш усе одним поглядом: свою поведінку, мотивацію вчинків, старі звички [...], але спостерігаєш за цим не ти, а хтось інший, чие життя ти проживаєш» [65, с. 37], проте зупинити цей процес він не в змозі.

Подібний стан типовий для більшості військових. Фактично кожен з них замикається у собі. Виділяємо декілька причин такої поведінки:

1. Унаслідок екзистенційної кризи та «онулення» герої потребують тиші для переосмислення свого буття та визначення орієнтирів
2. Травматичний досвід спровокував появу потреби в аскезі: «Я припинив спілкуватися. Більше того, я припинив говорити» [65, с. 145].
3. Не було потреби зайвий раз комунікувати «Навіщо говорити? З ким? Про що? Ми вже все сказали. І ми все віддали, собі залишивши тільки мовчання» [65, с. 146].

Одним з ключових екзистенційних питань є смерть та її прийняття. Для героїв війна стає тією межовою ситуацією, яка змушує задуматись про миттєвість життя та близькість смерті. Автор не вдається до опису кровопролиття, батальних сцен або загибелі персонажів. Епізодів зі змалюванням смерті та «двохсотих» лише декілька, наприклад самогубство капітана та раптова смерть стокілограмового солдата Степана. Навіть у цьому випадку автор не вдається до

подробиць і лише, подібно патологоанатому, сухо констатує факт смерті. Смерть не потребує явних способів представлення – вона і так усюди, буквально витає в повітрі. Про неї немає потреби говорити, адже подумки кожен уже уявив та пережив власну смерть: «Я сидів [...] і думав про смерть» [65, с. 155]. Фактично «онулення» це і є своєрідна смерть, адже герої відрікаються від попереднього життя, стають військовими. Така позиція стає каталізатором змін у внутрішньому стані героїв, вони стають більш черствими, цінність життя для них нівелюється.

Перебування на нулі ще більше спонукає героїв на роздуми про смерть. На масштабність даного явища вказує факт: «Думаю про своє життя і про свою ймовірну смерть» [65, с. 83], «не виключаю, що хтось подумки складає заповіт» [65, с. 41], «я потай від усіх написав заповіт» [65, с. 178]. З часом ці думки трансформуються у чорний гумор: «Здохну – то здохну. Головне, аби сигарети були та «мівіна» [65, с. 42] та своєрідні ігри з долею. Автор таким чином асимілює тему смерті, яка часто табується у суспільстві. Так невдовзі після того, як знайшли тіло Степана герої починають обговорювати досвід нового дня та святковий торт. Аналогічно з випадком самогубства капітана, роздумують про те, що дарма звинувачували його у зраді та яка ж тварина так його обгризла. У смерті немає нічого незвичайного чи героїчного: «Навіть миші помирають на війні болісно та некрасиво» [65, с. 107]. Померти на війні можна не лише від куль чи попадання ракет. Сильнішим страхом є смерть у своєму ж бліндажі або ж якщо тебе заріжуть побратими.

Значний вплив на становлення оповідача має своєрідна подвійна реальність. Задля точного втілення ідеї абсурдності війни та супровідних подій автор використовує прийоми:

1. Втілення «паралельних реальностей», де стикаються реалії цивільних людей та військових. Зображаючи повсякденні сцени життя, автор постійно демонструє різні сторони однієї воюючої країни: мирні міста, нові кафе – розруха, побиті дороги, спалені поля; люди у цивільному одязі – військові у «пиксельці»;

дорогі автомобілі – неробочі «бетеери»; набережна з відпочивальниками – військова позиція в степу; шорти й кеди – форма у сумці; їжа з ресторанів та кафе – сухпаї, які «їстимуть лише у випадку добового голодування» [65, с. 66], перемінне голодування, 17 мішків із пасками та печиво «Похід»; новорічні салюти – «трасери й ракети» [65, с. 118] тощо. Таким чином реципієнт має можливість краще зрозуміти проблеми та причини непорозумінь між військовими і цивільними громадянами та допомагає уникнути конфліктів (наприклад ситуація із фермером на зеленому китайському тракторі). Водночас це увиразнює роздвоєність особистості оповідача, який часто розривається між двома життєвими реаліями. Перебуваючи у мирному просторі, герой відчуває дисонанс, порівняно з зоною бойових дій: дивують люди, кафе, побутові проблеми. Військовий досвід стає для героя відправною точкою для роздумів, адже тепер йому є з чим порівняти власне життя. Звідси походять зміни у шкалі його цінностей.

2. Використання оксюмору. Поєднання непокєднуваних речей та явищ увиразнює загальний антураж подій та знову ж абсурдність війни у реаліях ХХІ століття. Для прикладу оповідач порівнює поняття війни із земляцтвом. Вони обидва застріли та не мають місця у сучасності: воєн і взагалі не має бути, а сутність та цінність земляцтва майже втрачена, тому є лише реліктом минулого. «Війна – це якесь середньовіччя» [65, с. 97], – констатує автор.

Персонажам властиве відчуження від Бога та релігії. Теоретично вони дотримуються тези: «Можеш мати віру яку завгодно або ж не мати жодної. Ніхто не буде тебе засуджувати, але не маєш права когось переконувати у єдино правильності своєї віри. Твоя свобода закінчується там, де починається свобода іншого». Як зазначає автор, Бог, політика та секс – теми найменш принципові в армії. Більш важливими речами стають налагодження комфортного спільного побуту та гарантія безпеки один для одного. З цих причин тему Бога зайвий раз не обговорюють., лише щоб заповнити порожні місця у розмові. Оповідач зрідка звертається до Бога, проте його звертання носять риторичний характер

(спровоковані вихованням) і спрямовані на пошук духовної сили та підтримки у собі: «Господи, – звертаюся я не так до Бога, як до свого внутрішнього голосу» [65, с. 30]. Яскравим акцентом стає візит капелана. Головний герой з позивним «Журналіст» вже не опирається. Ще 146 днів тому він би відмовився брати участь у цьому цирку «А тепер став у рядочок зі своїми й навіть хрестився. Може тому, що так треба» [65, с. 81]. Він розуміє, що «благословення – це плацебо», яке необхідне для внутрішньої опори солдатів. Дико неправильним у цьому епізоді виступає «священник, що освячує зброю і благословляє на вбивство [65, с. 81]. Глибоко всередині героя укріплюється думка, що так не має бути, це максимально неприродно і варто зробити все, щоб такого не було у майбутньому.

«Онулення» героїв фактично втілює філософію карми. Для кожного життя починається з нової сторінки. Персонажі все частіше згадують своє дитинство та навіть поводяться як діти. Особистістю в ці моменти керує внутрішня дитина. З наближенням дня Святого Миколая оповідач чекає на подарунок під подушкою: «І що тепер – війна все скасує? Е, ні. Я на таке не підписувався» [65, с. 115]. Ходили оповідки, як один хлопець хотів привітати однобліндажників зі святом та підкласти їм під подушки подарунки. Та навіть у такому наївному бажанні все псує реальність – через страх «бути вбитими у своєму бліндажі» [65, с. 114], побратими стали тривожними та «цього солдата мало не зарізали свої ж – із переляку» [65, с. 115]. Незважаючи на логічний висновок: «Кому захочеться їхати до Богом забутих земель вітати Богом забутих людей? [65, с. 115] вони все ж загадують бажання на майбутнє: «порозуміння, справедливості, розуму (це вже від Сані Б.). І залізні хромовані гантелі по тридцять шість кілограмів» [65, с. 116].

Зимові свята навіюють спогади, пов'язані з найкращими моментами дитинства «недопите шампанське. Воно пахло так само, як і в дитинстві» [65, с. 119]. Цікаво спостерігати як ті, хто не знають страху та можуть вбити заради спільної мети «робили на неторканій сніжній гладіні янгола й дякували Богу, що ще живі, п'янні й щасливі» [65, с. 118]. Або ж обирають торт на день народження, а

не алкоголь. Приємними є спогади про дитинство оповідача з есею «Абрикоси Донбасу». «Нині час абрикосів. Тих самих з дитинства» [65, с. 193]. Завдяки цьому епізоду відчувається різкий контраст між минулим та сьогоденням, де абрикоси виглядають сюрреалістично «вони проростають із розвалених будинків, із вибоїн на дорогах, із вікон, вивалених вибуховими хвилями. Їх так багато, а в місті стільки сонця» [65, с. 193]. Автор проводить паралель між боротьбою з ворогом та дитячими страхами. Зокрема згадує як: «Настає довгоочікуваний світанок, коли демони і монстри зникають із першими променями рятівного сонця» [65, с. 180]. Тільки якщо в дитинстві вороги скоріше гра уяви, то у дорослому житті ворог цілком реальний та має свою фізичну форму. Так оповідач порівнює ворога з Лернейською гідрою, яка до того ж має багато облич. Це не лише росіяни, сепаратисти, колаборанти, а й держава, недобросовісне керівництво тощо. Паралель можемо провести між періодом служби оповідача та канікулами у дитячому таборі. Військове життя героя починається зі служби у Лазурному. Дитячий табір – відправна точка. Позаяк ніяких бойових дій там немає, герої, подібно дітям, нудьгують. Одноманітні пейзажі з часом набридають, навіть море не приносить радості. Спільним елементом є останні посиденьки перед багаттям: випивають, діляться секретами та одкровеннями, оповідач читає свої оповідання. Змінюються дії, але суть незмінна. Герой знову роздвоєний, нападає сум та відчуття розлуки: «І спати не хочеться, і їхати не хочеться, лише швидше забратися звідси й забути, і запам'ятати все це назавжди. І як усе це поєднати, і як з усім цим жити, і як жити без усього цього?» [65, с. 196]. Кінець служби схожий на прощання з друзями з табору: «ти (Саня Б. – Л. В.) зійдеш в Артемівську і поїдеш до свого шахтарського містечка» [65, с. 197], коли обіцяєте один одному, що ще побачитесь, що насправді навряд чи станеться.

«Точка нуль» – не просто книга про війну. Це твір про деморалізовану армію, недобросовісне керівництво, волонтерів та військових, яким доводиться боротися з усіма, щоб утримати стіну. У центрі оповіді бачимо людей, які хоч і

зневірилися у підтримці держави та деяких співвітчизників, продовжують боротися. Звичайно, війна не проходить для них безслідно. Хтось ламається, хтось вже не може жити без війни, але вони все одно тримаються. Мінус лише в тому, що війна ще триває, але не для всіх: «А десь там, за десятки кілометрів від нас, війна вже скінчилася. Для більшості. Війна – це нецікаво» [65, с. 113].

2.2. Відображення екзистенції людини у повісті Д. Вербича «Точка неповернення»

Війна спровокувала значне погравлення розвитку українського літературного процесу. Це помітно за змінами його загальних орієнтирів, сюжетів, мотивів, персонажів тощо. Зрушення сталися і в письменницькому середовищі, позаяк з'явилася велика кількість авторів-початківців, які у мирний час не були дотичні до сфери літератури, що не завадило їм дебютувати у період війни. Одним із таких письменників став Д. Вербич – «громадський діяч, активіст, боєць-доброволець, захисник Донецького аеропорту. За освітою політолог, працював журналістом. Хобі – мандрівки» [59].

Беручи до уваги, що повість «Точка неповернення» – це дебютний твір автора, критики, зокрема І. Семесюк, відмічають його зрілість. Це помітно у майстерній постановці драматургії «як загальної, так і мікро-драматургії ситуацій» [59] та якісному стилістичному оформленні тексту, достатньо реалістичному, що сприяє повному зануренню реципієнта у сюжет твору.

Сюжет повісті побудовано на розповідях оповідача про активну фазу бойових дій на сході України у період 2014-2015 років, включно з подіями в Донецькому аеропорту. У анотації автор зазначає: «Ця історія про сучасних українських лицарів з різним способом життя...Ця історія про незворотність. Історія про те, як, ступивши на мінне поле, уже не можеш повернутися назад. І від цього твого кроку залежить життя побратимів» [10]. Більш точно назву твору

письменник обґрунтовує так: «Правильний вибір рідко несе людині ніштяки. Та вчинивши по совісті, ти зрештою ніколи не жалкуватимеш. Цю мить вирішального вибору я називаю точкою неповернення... Бо опісля нічого не можна змінити, повернути назад. І ти сам уже інакший» [10, с. 125]. Для автора точка неповернення це ще й про втрату себе, про зміни в особистості та їх незворотність. Врешті-решт «Війна, друже, це суцільна велика пляма неповернення» [10, с. 136].

Д. Вербич, подібно до більшості письменників-комбатантів як А. Чех та В. Пузік, не переймається надмірним натуралізмом у зображенні воєнних дій, уникає героїзації персонажів, приділяє увагу не лише проблемам армії та держави, але і культурним, особистим, часто вдається до філософських роздумів про життя, його сенс, описує власні погляди на смерть та шлях до її прийняття.

Типовим персонажем комбатантської прози є герой, учасник бойових дій, який одночасно виконує роль гомодієгетичного наратора. У контексті повісті має позивний «В'юн». Він – доброволець, колись займався боротьбою, любить подорожувати. Дізнаємося ми також про його побратимів: «Чуба», який торгував соляркою в Нігерії, та «Атіллу», тренера з фрі-файту. Автор неодноразово акцентує увагу реципієнта на факті, що війна об'єднала велику кількість людей. «У строю люди різного віку, в різній фізичній формі й взагалі дуже різні» [10, с. 104] [...] «Студенти, бухгалтери, автомеханіки, колишні зеки» [10, с. 104]. Малоімовірно, що у мирному житті вони контактували б один з одним, тим більше стали б побратимами та могли б довірити одне одному свої життя. Помітно виділяється «Далі»: «Тендітний хлопчина, що на гражданці мав фіолетове волосся і приїхав воювати в камуфляжних конверсах» [10, с. 97]. Доходить до того, що воювати пліч-о-пліч починають люди, які були по різні боки закону, як от «Ледачий», який «відсидів загалом щось років із дванадцять» [10, с. 156], «Палач», «який відсидів років сім, унсовець. Відкинувся – і одразу на війну» [10, с. 108] та «Дядя Вася» – «був ментом» [10, с. 156]. «Такі от побратими», – робить висновок оповідач.

Одними з ключових екзистенційних питань є самотність та відчуження. Подібно до персонажів есеїв А. Чеха герой повісті полишає звичне життя та йде захищати свою країну, демонструючи здоровий патріотизм. Покинувши колишнє життя, В'юн «раптом відчув, що він сам. Сам-самісінький проти цілого світу» [10, с. 14]. При цьому відчуження не стає для нього руйнівним. Так, часто у снах він бачить своє колишнє життя, але суть у тому, що він не жалкує про свій вибір, адже для героя порятунок держави важливіший ніж особисте щастя. Своєрідним випробуванням для героя стає поїздка додому. Місто для нього – це абсолютно чужий простір, який виглядає абсурдно у очах людини, яка безпосередньо бере участь у воєнних діях. «Він почувався якимось інопланетянином, індіанцем, що втік із резервації» [10, с. 88]. Єдиною радістю для В'юна залишається лише гаряча ванна – розкіш для солдата.

Кожен військовий переживає власну кризу: «У кожному з них відчувався якийсь сум, ретельно прихований за різкими цинічними жартами і показним нехтуванням безпеки» [10, с. 38]. Неодноразово автор демонструє, як нехтують життям солдати. Їм начхати на міни, вони можуть не одягати повне екіпірування, не поспішають та не панікують під час достатньо близьких обстрілів: «міна підняла фонтан землі та снігу зовсім поруч» [10, с. 99], «звернули до цегляної сторожки, навіть не пришвидшивши крок. Було ліньки і байдуже» [10, с. 113].

Увівши в сюжет повісті епізод про оборону Донецького аеропорту, Д. Вербич ніби підсумував всю воєнну «стратегію» керівництва держави: спиратися на ініціативних добровольців та контрактників, не перейматися матеріальною (особливо це стосується кількості зброї та її ефективності) та моральною підтримкою військових, мінімізувати наступальні операції, якомога сильніше прогинатися під ОБСЄ та сепарів тощо. «Ніхто не хоче цю війну виграти. Всім вигідно, щоб вона ось так в'яло тягнулась подовше» [10, с. 180].

Відсутність підтримки з боку держави також негативно впливає на психологічний стан солдатів. В'юн неодноразово вказує, що на цій війні ми маємо

не одного ворога. Це перш за все люди: «Він ненавидів сепарів, ненавидів русню, ненавидів політиків і всю наволоч, яка за цим стояла...» [10, с. 49] та інші фактори: «Головний ворог – холод [...]. Наступний ворог – бруд. Почистити зуби – це свято. Зубна паста – подарунок долі [...]. Ще один ворог – харчування. Український сухпай – це трукта» [10, с. 73] та «Найважче – чекати» [10, с. 74]. Такої ж думки дотримується Чех, який порівнює ворога з Лернейською гідрою, що має багато облич. Врешті В'юн робить висновок, що вся війна це лише політична гра, спрямована на заробіток: «гроші і бізнес завжди вище війни. Війна – це теж бізнес» [10, с. 169].

Д. Вербич зображує ворога багатогранно: «У В'юна вже з'явився поділ людей на «своїх», тих, хто вариться в цьому всьому місиві – і решту» [10, с. 68]. Це не лише військові по іншій бік барикад, сепари або ж вороже налаштовані місцеві. Останні драгують В'юна чи не найбільше: «Серед місцевих більшість нас не любить, м'яко кажучи. Та й сепарів теж. Люблять вони якийсь міфічний совецкій союз, що завжди існував лише в їхній уяві. І чекають, коли ж то він повернеться. Худоба» [10, с. 174]. І загалом вони мають дивне сприйняття. Для місцевих українські військові – окупанти, чужаки. «І коли ось так ходиш серед них, справді відчуваєшся чужим. На своїй же землі» [10, с. 128]. Черговий абсурд сучасності. У статті «Донбас: криза ідентичності» Я. Поліщук наводить причини такої поведінки жителів східних областей. Автор зауважує, що його стереотипність найбільше пов'язана з глибоко вкоріненим типом Радянської цивілізації (С. Г. Кара-Мурза), яка жила в системі саморобного міфу (ключовим у цьому випадку є міф про героїчну працю шахтарів). ХХ століття породило принаймні три метафори Донбасу, кожна з яких відображає стан регіону та його значення в межах країни» [тут і далі переклад мій – Л. В.]. Перша була сформована у ХІХ–ХХ століттях. Це пов'язано зі степовим ландшафтом та фізичною працею. Друга метафора пов'язує Донбас з радянською індустріалізацією та героїчною працею. Третя метафора, яка досі має ефект, пов'язана з другою: вона інтерпретує Донбас

як зону цілковитої кризи, дегуманізації та екзистенційної порожнечі. Завдяки цим трьом метафорам можемо виділити три ключові ознаки регіону:

1. Початок промислової колонізації регіону;
2. Перетворення його на провідну зону радянської промисловості та зразкову агломерацію;
3. Криза в регіоні, яка вичерпала його економічний потенціал. Вона також демонструє недоліки системи, які раніше приховувалися [74].

Дані метафори активно пропагувалися засобами літератури, через тиск на письменників. Саме всепроникність пропаганди Донбаських міфів спровокувала деформацію сприйняття та самоідентифікації жителів регіону. Результатом стала криза національної і громадянської свідомості та власне війна.

Д. Вербич зображує на диво близьку взаємодію з очевидним ворогом. Візьмемо до уваги епізод про російського полоненого. В'юна відвідують цілком правильні, але у той же час взаємовиключні думки: «Він думав про полоненого. Нормальний чоловік, не скімлив, тримався. Ворог... Інша ідеологія, переконання. Вони мають вбивати одне одного. Але цей ворог викликає повагу: за принципи, за мужність. Він якось ближчий за набундючених мразей у тилу» [10, с. 149]. Герой поважає перш за все моральних та принципових людей. Не дивно, що цей солдат викликає у нього почуття поваги перш за все як до людини. У епізоді з полоненим кадіривцем можемо спостерігати за глибоко принциповими людьми, які не проміняють свої переконання на матеріальні блага: «Кадирівцю кулеметною чергою перебило ноги. Коли я підліз, він просив врятувати. Казав, що в його родини багато грошей і мені щедро заплатять. Але я його зарівав його ж ножем» [10, с. 68].

Навіть у період війни моральність та людяне ставлення не втрачає пріоритетності. Незважаючи на гострий дефіцит зброї, герої цінують людське життя. «На якусь мить зависло питання – виносити тіло чи дорогоцінну зброю? Взяли тіло.» [10, с. 43]. Показовим є епізод, коли у випадку небезпечних для життя

ситуацій з'явилась потреба у сховку, «але ніхто не штовхався в проході, не ліз поза чергою. Хутко, але впорядковано спускались. Попри тваринний страх люди зберігали рештки гідності» [10, с 51]. Згадаймо хоча б сюжет, коли солдати допомогли зоотехніку добути корму для коней. З одного боку активні бойові дії, але з іншого не втрачається милосердя. Такими деталями письменник утверджує, що людська гідність може вижити навіть на війні. Автор зауважує, що людині на необхідні так звані стовпи моральності, щоб не збожеволіти та не загубити себе: Це може бути будь-що: влаштування побуту у бліндажі, читання книг, походи в баню, заняття спортом. «Коли немає боїв, треба займатися якоюсь конструктивною діяльністю. Солдат без роботи – злочинець» [10, с. 129].

Переосмислення життя та загальна апатія схиляють військових до прийняття смерті та навіть байдужого ставлення до неї. Д. Вербич не зловживає прямим зображенням смерті та каліцтва, зосереджує увагу реципієнта на людях та їх особистостях. Смерть побратимів автор зображує епізодично: «Людей відстрілювали, наче в тирі, а вони йшли в атаку без зброї» [10, с. 27], «лежав і смердів труп» [10, с. 38]. Доходить до того, що В'юн навіть уявляє власну смерть «уявляв, як міна проломить його і здетонує об підлогу. Як сипонуть уламки...» [10, с. 35], «Спершу майнула думка добити себе – здалося, що ногу відірвало» [10, с. 46]. Для героя вбивство не стає таким вже гріхом, адже це лише спосіб боротьби з ворогом.

Відчуття, що смерть ходить поруч не покидає солдатів ні на хвилину. Часто навідуються роздуми про смерть. Смерть не стає для них чимось критично важливим. Герої просто сприймають факт власної загибелі, не вдаючись до надмірної пафосності. Цінність втрати їх життя вимірюється лише кількістю людей, які будуть у скорботі пам'ятати про померлого: «А згодом їх забудуть усі, крім найрідніших» [10, с. 101]. Переосмисливши питання прийняття смерті, герої часто вдаються до прийомів гумору. Для них це спосіб збереження психіки та

одночасно ознака деформації їх особистості. Деякі ситуації виглядають навіть анекдотично:

1. «В Юнкера обличчя зблідло, аж позеленіло. Смерть була зовсім поруч, відчутна на запах, але вона обрала інших. Згодом батько запитає Ореста: «Ти що, був у Небесній Сотні?». «Балотувався, не взяли», – усміхнеться» [10, с. 29].

2) «Корсар побачив умить десятки спалахів...» Тут я, кажись, і приплив, суши весла, – думав хлопець, – Господи, якщо на те твоя воля, не забирай мене цього разу. Я зуби щоранку чиститиму, обіцяю...Господь почув молитву. Тепер доведеться зуби чистити» [10, с. 20-21].

У гумористичному ключі герої романі виражають і своє ставлення до смерті та цінності власного життя: «– Ми думали тебе вбили. Почали стріляти – і ти одразу впав. – Ну то хоч би автомат забрали» [10, с. 92].

Одним із ключових питань порушених у романі є сенс життя. Завдяки війні люди отримали шанс переосмислити та докорінно змінити своє життя. Прибувши на службу В'юн ніби знайшов своє місце: «Чи не вперше в житті сумніви відступили. Пошуки сенсу буття і власного призначення не мучили. Все максимально просто і зрозуміло» [10, с. 60]. Навіть ризик втратити особисте щастя не порушує його намірів. У контексті війни оповідач описує персонажів, для яких війна це шанс стати кимось іншим, реалізувати свій потенціал: «Ця війна – шанс стати кимось для того, хто був ніким, чий потяг, здавалося, давно пішов» [10, с. 105]. Переважно такі люди прив'язуються до війни та своєї ролі солдата, навіть починають залежати від війни. Доходить до того, що навіть у смерті вони знаходять сенс свого життя: «Вони не надто бережуть свої життя, свої кульгаві долі – і знаходять себе у цій небезпечній праці. Або гинуть. І через смерть теж себе знаходять» [10, с. 107].

Свій погляд на сенс життя людини наратор викладає так: «Головне жити так, щоб не шкодувати. А для того треба бути чесним найперше із собою, і не боятися приймати рішення. Точок неповернення не уникнути, а ухилятися від

вибору – це шлях боягузів. Краще вже хибний вибір, аніж жодного» [10, с. 137]. Якщо ти маєш мету і вважаєш свій вибір правильним перш за все для самого себе, то перед обличчям смерті можна вже не хвилюватись, що прожив життя дарма, важливіше прожити його так, щоб ти сам не шкодував про те, як його прожив.

«Точка неповернення» – це перш за все твір про людей, про їх вибір та його наслідки, що створюють людину. Як висловився В. Ананьєв це книжка про війну як вона є: разом з безладом, зрадою, мародерством, пияцтвом, брудом і смородом. Бо війна – це насамперед хаос, а не гра в шахи [1].

2.3. Трансформація свідомості людини у текстах збірки В. Пузіка «Моноліт»

Війна змушує часом докорінно змінити своє життя. Не став винятком і В. Пузік – режисер, художник, письменник, журналіст. У січні 2015 пішов добровольцем на фронт. Брав участь у бойових діях на Донбасі в складі батальйону Добровольчого українського корпусу Правого Сектору (ДУК ПС). Учасник виставок живопису та графіки в Україні та за кордоном, зокрема, «Інкубаційний період», «Відлуння», «Примарна зона», «Моя армія. Бачити серцем». Лауреат літературних конкурсів, тексти відзначені «Смолоскипом», «Гранословом», літературною премією імені Олеся Ульяненка. У 2016 році його новела «Моноліт» отримала перемогу на конкурсі «Новела по-українськи». Режисер документальних короткометражних стрічок і відеопоезій. До 24 лютого 2022 року працював кіносценаристом.

У 2018 році вийшла друком дебютна збірка малої прози В. Пузіка «Моноліт». Книга отримала схвальні відгуки рецензентів та читачів. Серед ключових рис збірки виділяють: переосмислення української реальності, правдивість зображених ситуацій та образів, відносна простота тексту, що

спрощує сприйняття, кінематографізм, терапевтичність текстів як для автора так і для реципієнтів.

У своїх інтерв'ю В. Пузік зазначає, що не вважає себе професійним письменником і загалом професіоналом у будь-якій своїй справі. Проте його багатогранний досвід у різних видах творчості породжує власний стиль письма. Так яскраво описані пейзажі, з огляду на професійну діяльність у сфері живопису. Досвід у напрямі кінематографу позитивно вплинув на відчуття автором режисури ситуацій, їх цілісності та реалістичності. Має місце також точковий автобіографізм. Відповідаючи на питання «Як на тебе вплинули події на Майдані та на Сході?», В. Пузік згадує ситуацію, коли «на Грушевського гумова куля поцілила мені у підборіддя. Щось тоді змінилось у мені. Що саме – не знаю, я намагався виписати в тексті «Тлінний Адам», який є у книзі» [32]. Ймовірно, що оповідання про дитинство також можуть носити автобіографічний характер.

Збірка оповідань «Моноліт» В. Пузіка – це роздуми про глибинні екзистенційні проблеми, яких зазнає сучасна людина у світі, що швидко змінюється. У своїх творах автор досліджує не тільки внутрішній світ героїв, але й реакцію їхнього «Я» на зовнішні події та обставини. Різноманітність тем і глибина характерів роблять цю збірку важливим внеском у сучасну літературу. В. Пузік досліджує поняття ідентичності та самовизначення, втрати та спроби знайти своє місце у світі. Герої стикаються з внутрішніми конфліктами, страхами та самоаналізом, що притаманно багатьом сучасним людям.

В. Пузік уміло використовує символізм та образність для передачі своїх ідей. «Моноліт» можемо розглядати як метафору для вираження стабільності та беззмінності у світі, яка відчутна, але водночас ілюзорна. Герої збірки намагаються знайти своє внутрішнє «Я» у світі, що постійно змінюється і, як наслідок, провокує у людей появу екзистенційної кризи. Майстерно відтворюючи реалії, автор створює образи, які відображають сучасні проблеми та виклики.

Одним з ключових питань, порушених у оповіданнях В. Пузіка є самотність особистості. Деякі люди більш схильні до неї за рахунок особливостей свого темпераменту та характеру: «Іван – живий міф. У нього не було ні дружини, ні дітей, ні родичів, ні друзів. До нього в гості ніхто ніколи не заходив» [44, с. 151]. Проаналізувавши сюжети оповідань, можемо стверджувати, що самотність героїв частіше є набутою, аніж природним бажанням відокремитися від суспільства та жити уособлено. У деяких випадках самотність може бути мати позитивний вплив на особистість та суспільство: «Ми всі однакові, ми не сторонні, ми – самітні, нас об'єднала мета, і не важливі навіть імена, принаймні тепер; важливі суть, ціль, надмета. Добре, що сам» [44, с. 67]. Автором виділено загальність всіх людей. Він стверджує, що незважаючи на індивідуальність кожної особистості, всі ми поділяємо спільний досвід. Це може вказувати на універсальність та цінності, які об'єднують нас як народ. Наратор стверджує, що всі ми, люди, схильні до відчуття самотності, незалежно від наших відмінностей та індивідуальності. Однак ця самотність не роз'єднує нас, а навпаки, об'єднує, оскільки ми всі маємо спільну мету або ціль, яка надає значення нашому існуванню, яку має герой оповідання «Тлінний Адам».

У текстах збірки мають місце випадки, коли самотність має більш гнітюче забарвлення. Це виражається навіть на рівні топосів: «порожні вулиці сіл та селищ, від яких віяло самотністю» [44, с. 45], «Я боявся залишитися на самоті в цьому велетенському лісі» [44, с. 48], «Самотня прогулянка» [44, с. 59].

Яскраво вираженою є самотність та відчуженість героя від самого себе: «Я боюся себе. Боюся дивитися у дзеркало й не бачити людини. У мені тільки порожнеча, чорна дірка» [44, с. 14]. Героєм оволодіває страх перед самим собою, перед змінами, які відбулися у його особистості унаслідок військової служби та смерті його побратимів. Його внутрішнє «Я» відсутнє, душа – порожня, а всі його думки лише про минуле. Очевидна втрата власної ідентичності та навіть бажання жити. Героєм керує страх та невпевненість у собі, переслідує постійна тривога,

тому він багато випиває та курить. Він не може впізнати себе в дзеркалі, бо відчуває відірваність від своєї сутності. Використання метафори «чорна дірка» вказує на глибоке відчуття внутрішньої порожнечі, яка засмучує та поглинає героя.

У більшості оповідань у тій чи іншій формі присутня смерть. У одному є лише згадки, у другому діти присутні на похороні родички, у третьому молодший з близнюків ховає свого брата, у наступному солдат бачить, як гинуть його побратими тощо. Урешті оповідач приходиться до того, що: «Усе наше життя зводиться до могильних плит» [44, с. 14]. До такого висновку приходиться герой новели «Моноліт». Він – колишній солдат, який страждає на посттравматичний стресовий розлад, йому постійно сняться та приходять у видіннях померлі бійці. Через кошмари він ненароком б'є свою дружину, мішки, у які він допомагав складати тіла загиблих побратимів, переслідують його навіть після закінчення служби. Символічно, що працюючи на будівництві, він знову збирає чужі тіла у мішки. Можливо це були загиблі у Другій світовій війні. Своєрідною метафорою ці ж мішки стають, коли ми дізнаємося, що «рештки загиблих збирають у мішки – ті ж самі, у яких везли харчі» [44, с. 19]. Війна як чудовисько, яке пожирає кращих представників народу. Так, сьогодні ми маємо нових героїв, але життя нещадне. Мине час, прийдуть нові кумири і про колишніх забудуть, скинуть як монумент Леніна, підірваний тротилом. Дійде до того, що на старих цвинтарях знову щось будуватимуть і людям стане «байдуже, хто там лежить. Він як і я, навіть не знає імені» [44, с. 155]. Персонажі по-своєму виражають ставлення до смерті. «Варто б написати посмертну записку й віддати її комусь чи залишити тут» [44, с. 89]. Зацікавленість головного персонажа у написанні посмертної записки може вказувати на його роздуми про власну смерть та символізує її повне прийняття.

Помітну синергію між внутрішніми роздумами героя та його визначеністю діяти, незважаючи на можливі ризики, помічаємо тут:

«– Нічого не змінилося.

– У мене відчуття...знаєш...таке, що коли поїду, то зі мною щось станеться. І я цього не боюсь. Просто ніє щось усередині. Як попередження» [44, с. 175]. Стабільний зовнішній фон помітно виділяє зміни у внутрішньому стані героя. Дане відчуття сприймається як інтуїтивне передчуття чогось певного або як внутрішній порив, що відбувається в його свідомості.

Військові з часом швидше приходять до думки про усвідомлення та прийняття смерті, тому часто у їх житті з'являється цинізм та нехтування власним життям: «Міни! А вони струшують попіл просто на них» [44, с. 237]. Даний уривок підсилює реалістичність зображених подій і підсилює ефект байдужості до смерті. Завдяки такій деталі авторові вдається передати реалістичність та напруженість обставин війни, що у свою чергу підсилює розуміння реципієнтами світовідчуття військових на фронті.

Перебуваючи у постійній небезпеці та ризику померти, герої так чи інакше приходять до осмислення свого життя та його сенсу. Так філософію новітнього Г. Сковороди несе у собі Арсен: «усе, що нажив своїм трудом тут, ношу з собою. Дві РПГ в машині, бронік, каска й півпалиці ковбаси. Усе в кабіні [44, с. 122]. Людині не потрібно нічого зайвого. Усі матеріальні блага це лише тягар для від природи вільної душі. Навіть якщо раптово надійде смерть «У мирному житті «Арсен» працював комбайнером, казав, що то сезонна робота, що заробляв добре й що гроші на похорон (коли щось станеться) є» [44, с. 122].

Ситуація постійного відчуття небезпеки проявляє у людях риси поведінки тварин. Подібне вже було описано А. Чехом у есеї «Синдром Котара», де головний герой Костік, жив подібно звірові, у норі, зрідка покидаючи її, щоб поповнити запаси. Врешті не витримавши ізоляції та життя наодинці зі своїми психічними травмами, він божеволіє та відчуває усі симптоми синдрому Котара – розладу психіки, коли людині здається, що вона втратила орган або ж частину тіла, сумнівається у тому, що вона жива. В. Пузік не наводить подібних прикладів, проте також послуговується образом озвірення людини у критичних ситуаціях, у

цьому випадку революції та війни. «Озвірили» [44, с. 67], констатує герой оповідання «Тлінний Адам». Цим потужним висловом герой вказує на те, що мітингувальники загубили свою гуманність, стали більш агресивними, жорстокими та безжальними. Така їх відповідь на опір з боку чинного уряду на чолі з В. Януковичем. Натовп перетворюється у «тіло з тисяч людських доль» [44, с. 47], яке бореться за життя усіма способами.

Автор також використовує порівняння «Хлопці ніби тільки чекають команди, ніби натаскані на «фас» пси» [44, с. 88], щоб передати стан та поведінку, що вказує на готовність або бажання виконати певні дії. Порівняння з натасканими псами вказує на те, що бійці максимально замотивовані до дій та готові у будь-який момент виконати наказ. Використання слів «фас» та «пси» підсилює образність порівняння, створюючи живописне зображення сцени та підсилюючи враження від ситуації. Таким чином автор ефективно передає стан та поведінку хлопців, використовуючи образність та порівняння, що додає тексту живості та виразності.

Порівняння зі звіром стає інструментом демонстрації відчуженості та самотності героя. «Вилазив зі своєї нори в самих трусах, чухав пузо, кидав ремінь автомата собі на плече й виходив на вулицю човгати своїми гумовими шльопанцями» [44, с. 207]. Даною цитатою автор відображає не лише стан та дії героя, але й його внутрішню самотність та втрату сприйняття нормальності через воєнний конфлікт. Зовнішність виражає образ самотньої ізольованості, що вказує на його внутрішню розгубленість і відчуття втрати контролю. Дії героя такі як чухання пуза та повільна хода вказують на втомленість, яка виникає з фізичних причин (безперервна п'ятика) та психологічних травм війни (ймовірно ПТСР). Ці деталі зовнішності героя додають глибини характеру героя та увиразнюють реалістичність військового контексту.

Герої наводять на роздуми, що ми маємо цінувати те, що у нас є зараз і не відкладати життя на потім, адже «Багато речей зникає швидше, ніж ми встигаємо

помітити» [44, с. 105] і ми не завжди встигаємо насолодитися ними за життя. Герої утверджують, що ми маємо цінувати те, що у нас є сьогодні ж, не зациклюватися на минулому і йти лише вперед: «Є тільки тепер. Нема чого боятись і за чим шкодувати» [44, с. 47], тоді ми ймовірно станемо щасливішими.

Героїв дратує, що вони не можуть безпосередньо вирішувати долю свого народу. Звернемо увагу на уривок:

«– АТОшник?

– То не АТО.

– А що?

– То війна» [44, с. 193].

У наведеній цитаті ми можемо спостерігати за підміною понять у суспільстві, де один персонаж помилково використовує слово «АТОшник», а інший наголошує на правильному – «війна». Термін «АТОшник» зазвичай використовують для опису учасників антитерористичної операції (АТО) на сході України. Однак у контексті твору, коли персонаж вказує на помилкове використання цього терміну, він уточнює, що реальна ситуація виходить за рамки короткочасної та менш масштабної антитерористичної діяльності. Термін «війна» слугує більш точним описом ситуації в країні. Він відображає масштабність конфлікту та його вплив на суспільство, а також враховує залученість учасників конфлікту.

Ідею всепроникності війни та її наслідків автор втілює у зображенні дитинства. Типове життя у селі: «Ми гралися в партизанів» [44, с. 216]. Старший з близнюків мріє стати військовим, проте він не встиг навіть подорослішати, а бомба часів Другої світової війни вбила його. Як бачимо не обов'язково бути дорослим або ж стати безпосереднім учасником бойових дій, щоб відчувати їх наслідки. Таким чином наш народ вкотре переживає ситуацію національної травми, якої ми позбудемось ще нескоро. Війна – це завжди трагедія та зламані людські життя як

цивільних, так і військових: «Твій світ поміняється. Ти повернешся іншим. Буде дуже важко» [44, с. 180].

У текстах збірки «Моноліт» В. Пузіку вдалося охопити фактично усі сфери життя українців. Переосмисливши події різних періодів існування України, автор робить висновок, що історія повторюється. У оповіданнях присутні своєрідні паралелі з історичними періодами, увиразнені маркерами епох. «У глушині, далеко від людських очей, від цивілізації. Ми росли, наче плем'я» [44, с. 107]. Даний уривок вказує на те, що персонажі знаходяться в невідомій, віддаленій від цивілізації місцевості, де немає присутності людей або мало комунікації з ними. Використання порівняння «ми росли, наче плем'я» підсилює відчуття самотності та відокремленості персонажів. У цій цитаті автор вдається до використання метафори та образності, щоб передати відчуття відокремленості та віддаленості персонажів від звичного світу, що підкреслює їхню самотність та формування власного ідентитету в умовах віддаленості.

Епізод «Запах диму всюди [...] Аборигени майдану незалежності» [44, с. 60] створює образну картину, відображає атмосферу і події, які відбуваються на Майдані Незалежності в Києві під час революції. Запах диму символізує вогонь революційної боротьби. Наратор використовує термін «аборигени», щоб акцентувати увагу на моральній трансформації громадян, які охоплені національною ідеєю, азартом, коли адреналін зашкалює і здається людина близько до втрати здорового глузду. Символічне значення несе і сама локація – Майдан Незалежності, немає більш правильного місця, де треба боротися за свої права та свободу. В. Пузік, з огляду на свій режисерський досвід, уміло передає реалістичну картину революції з її характерними рисами, як запах диму, та учасники подій, які відчувають себе частиною великої мети.

Згадка про «нове середньовіччя» [44, с. 54] відображає специфічну соціально-політичну ситуацію або ж атмосферу, яку можна охарактеризувати аналогіями або подібностями до середньовічної епохи. У цьому випадку вираз

«нове середньовіччя» може вказувати на те, що суспільство або політична система переживають період архаїчних або регресивних тенденцій, які характерні для середньовічної епохи. Це може бути авторитаризм, обмеження свободи, відсутність розвитку інститутів громадянського суспільства тощо. Фактично так і було, адже тодішня влада фактично одноосібно вирішила питання про культурні, соціальні та політичні орієнтири цілої країни. Парадокс у тому, що це все відбувалось у демократичній державі, де такі питання мали б вирішуватися шляхом проведення референдуму або голосування. На жаль президент був іншої думки, тому українцям довелося використати «середньовічні» методи, щоб вибороти своє право голосу у цій ситуації. Отже, вираз «нове середньовіччя» може мати різноманітні тлумачення залежно від контексту, в якому він використовується, але загалом він вказує на відповідну форму соціального або культурного регресу, який асоціюється з тими аспектами середньовіччя, які сприймаються як негативні або відсталі.

Автор також вдається до переосмислення російсько-української війни через зіставлення з досвідом часів Другої світової: «Німці його (завод – Л. В.) так не штурмували, як ці орки» [44, с. 84]. 1945 рік давно минув аж ось нова війна на тому ж місці. Наратор вказує на те, що обставини під час російсько-української війни є більш небезпечними та насильницькими, ніж ситуація штурму німецьких військ під час Другої світової війни. Використання таких наративів може вказувати на те, що автор сприймає війну в Україні як особливо жорстокий та безжалісний процес., ніж події минулого.

Отже, збірка оповідань В. Пузіка «Моноліт» – це важлива робота, що ставить перед читачем глибокі питання про сутність людського існування. Через майстерність образів та зворушливість сюжетів, він наштовхує на роздуми та стимулює реципієнтів до саморефлексії. «Моноліт» – це скарбниця для тих, хто прагне зрозуміти глибини людської душі у світі постійних змін та невпевненості.

Творчий доробок письменників-комбатантів вирізняється своєю різноманітністю. При цьому ми можемо виділити деякі їх спільні риси. Так збірка А. Чеха та повість Д. Вербича мають подібні сюжетні лінії та навіть їх назви вказують на єдину ідею – так, як раніше вже не буде, ми онулилися і вже минули точку неповернення. Для усіх трьох творів характерні такі риси: гомодієгетичний наратор, зображення різних сфер життя воюючої країни, з особливою увагою до екзистенції конкретного героя. Военні події залишаються ніби за кадром, але письменники не прибирають їх повністю, ми дізнаємось про них через сюжетні деталі та описи (ті ж бліндажі, учебки, зброя, подробиці операцій, зображення розрухи, специфічні лексеми та мовні звороти тощо).

Перелік питань, які А. Чех, Д. Вербич та В. Пузік порушують у своїх творах також має багато подібностей. Автори переймаються життя військових, які перебувають у ситуації війни, переживають абсолютно новий для себе досвід. З огляду на це вони цілковито переосмислюють своє колишнє життя та переймаються типовими для екзистенціалістів темами (сєнс життя, самотність, смерть, почуття відчуженості, цінності тощо). Можливо, завдяки таким текстам реципієнти зможуть знайти відповіді на питання, які турбують конкретно їх.

РОЗДІЛ III. ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКЗИСТЕНЦІЇ В ЛІТЕРАТУРІ

3.1. Хронотоп як характеротворчий чинник героїв воєнної прози

Хронотоп це один з ключових методів зображення у літературі. Використання відповідного типу часу та простору у художньому тексті може увиразнювати, шляхом контрасту або ж підсилення, ефект, якого бажає досягти автор. Таким чином діє хронотоп у текстах письменників-комбатантів. Одним із наскрізних просторів у есеях А. Чеха, повісті Д. Вербича та оповіданнях В. Пузіка є місто. Переважно воно стає чужим місцем: «Я так і не полюбив це місто» [10, с. 11], навіть викликає відразу: «Тут таки нічого не змінилося: ті ж самі подорожні бездомні а ще цигани [...] ось воно місто базарного типу [...] ось воно місто культурного лиха – здавалося б рідне але все ж таки чуже [44, с. 164]. Під час перебування у локусі міста героя В. Пузіка охоплює почуття відчуженості. Йому хочеться повернутися до близького душі місця, назад у «свій» будинок із бійницею, на свою позицію «Хрестовина». Така жага демонструє наскільки змінився герой зсередини, як складно йому знову знаходити в собі сили для налаштування соціального життя.

Схожі відчуття виражає В'юн з повісті «Точка неповернення». Для їх вираження він використовує такі наративи: «Він був зайвий у цьому несправжньому, мирному місті» [10, с. 80]. Примітно, що автор вживає епітети «мирний» та «несправжній». За допомогою цього засобу герой демонструє ставлення військового, який бачив та брав участь у справжній війні, до «мирного» міста у воюючій країні. Після пережитого він вже не мислить себе як звичайного громадянина, адже, переживши екзистенційну кризу, особистість героя трансформується, продукуючи новий світогляд. Для переродженого героя настала точка неповернення, тому повернення до колишнього життя у місті для нього неможливе – вони відштовхують одне одного як протилежні полюси.

Більш приязно ставиться до міста Чех з есеїв «Точка нуль». Він сам зізнається, що: «Я завжди любив Київ» [65, с. 55]. Звичайно, повернувшись після

короткотривалого строку навчання та служби: «З незвички місто лякає» [65, с. 19], а Київ взагалі розчаровує: «Перше враження про столицю [...] було вкрай негативним» [65, с. 55]. Герой теж змінився, ним керують «камуфльовані таргани», тому він дивується людям у цивільному одязі, обурюється, коли бачить кремезних бороданів у картатих сорочках, бо вони теж мали б бути на фронті, розглядає нову машину у першу чергу як транспорт, більш потрібний на передовій, не розуміє, чому життя міста продовжується в тому ж ритмі, ніби війни немає. Очевидно, що характер Чеха більш пластичний ніж у попередніх героїв, він не такий категоричний. Врешті, побувши у відпустці 3-5 днів, герой звекає до мирного життя Києва: «Я вже переймаюся побутовими проблемами та муками творчості» [65, с. 57].

Герої змінюють ставлення до простору дому та його репрезентації. Локус колись рідного міста втрачає своє значення, він стає незрозумілим та чужим. Для героїв збірки В. Пузіка дім нагадує перш за все про дитинство, щасливі та безтурботні часи: «На три двори – п'ятеро дітей у глушині далеко від людських очей від цивілізації. Ми росли наче плем'я. [44, с. 107] Символічною є назва згаданого хутора – Гніздо. Воно уособлює собою рідний простір, тісно пов'язаний із сім'єю, родом.

Перебуваючи у стані постійного напруження, військові переживають екзистенційну кризу, унаслідок чого змінюється їх світогляд. Так вони перестають цінувати матеріальне, надають перевагу моральному. Бувалі бійці та командири не акцентують уваги на тому, де вони перебувають. Для них це не чийсь дім, де «на підлозі валялися пережитки чийхось життів: книжки, дитячі іграшки, відеокасети та диски, безліч одягу» [44, с. 148], де для безлічі сімей минуло життя не одного покоління, це лише нова зона для дислокації або зачистки. Таке ж саме ставлення можемо спостерігати, коли від влучання снаряду в будинку виникає пожежа «До ранку догорить (хата – Л. В.) – спокійно виніс вирок і пішов заварити чайок» [10, с. 88].

Близьким до локусу дому є простір цвинтаря. У творах він відіграє роль пам'ятника, свідка історії, символу смерті: «Ліворуч ніби нагадування про смерть з-за кущів винирнули хрести кладовища» [44, с. 125]. Найповніше опрацював цей образ саме В. Пузік. Герой оповідання «Моноліт» працює на будівництві, де працівники заливають моноліт для будівлі СТО. Під час підготовки території, вони неодноразово знаходять кістки людських скелетів. Герою максимально дискомфортно у цій ситуації, адже вона нагадує йому про часи служби та смерть побратимів. Так само як зараз кістки на будівництві, раніше він допомагав складати до мішків тіла загиблих. Колишній військовий думає про те, хто ці люди і про те, що вони колись були значимі для історії, так само як і загиблі герої сучасної України. Він робить висновок, що так чи інакше їх чекає забуття. Можливо, у майбутньому хтось так само плюндруватиме захоронення, щоб побудувати торговельний центр або паркінг. Не переймається сакралізацією кладовища дід Іван із оповідання «Віщій». Він без жодного страху чи мук совісті ламає хрести, щоб, за здогадками хлопців, топити піч. Декілька з них дід зберігає на горищі свого будинку.

В. Пузік також зображує простір рукотворного вівтаря або ж подоби пам'ятної плити, присвяченого загиблим побратимам: «У школі була одна кімната. Пахло в ній воском. Там лежали уламки «градів», закривавлені берці, бинти в крові, пробиті кулями каски. На парті стояла ікона, а стіни розписані позивними загиблих тут бійців із датами та хрестами» [44, с. 243]. Цей простір виконує роль місця пам'яті, а усі його «жителі» – «мертвих вчителів». Герой оповідання закликає суспільство переосмислити історію та ніколи не повторювати минулих помилок. Ця ж ідея стосується війни, для автора війна – це якесь середньовіччя, якому немає місця у XXI столітті.

Війна змінює героїв, тому вони відчужуються від колись рідних місць. Їх новою домівкою стають простори війни. Чех перераховує велику їх кількість: «нора, намети Рівного, казарми Гайсина й Партизан, покинутий піонербір під

Генічеськом, вагончик у Лазурному, знову намети, але вже на полігоні Широкий Лан» [65, с. 88], «бліндажі, доти, окопи, польова кухня» [65, с. 73]. Таким чином герой ніби малює для нас карту свого нового життя. У героя А. Чеха вона найбільш масштабна. Часто він згадує міста, де перебував на службі або ж просто проїжджав повз: Харків, Ізюм, Слов'янськ, Рівне, Лазурне, «Перетинали степи «Асканія-Нова»» [65, с. 46], «Нас позвозили з учебок: Широкий Лан, Рівне, Яворів, Черкаське» [65, с. 189], «Дорогою від нашої позиції (Золоте, Гірське, Біла Гора, Лисичанськ) і аж до Северодонецька» [65, с. 168], «Вона іде до Слов'янська, я – до Попасної» [65, с. 170], «героїчні селфі на тлі занедбаного дитячого табору під Фрунзе на Херсонщині?» [65, с. 189] тощо.

Окрім власне топонімів А. Чех зображує пейзажі. Вони відображають географію військової служби героя. Таким чином автор виражає ставлення героя до конкретної позиції та його ролі у війні. Так поряд з рівненською учебкою зображено сміттєзвалище, що символізує розбіжності між очікуваннями героя та реальністю. За допомогою образу смітника автор втілює ідею непотрібності військових після війни. Дана думка резонує з відчуттями самих військових, звідти і приходить: самотність, відчуженість, відчуття бездомності. Останнє неодноразово підкреслюється у текстах авторів-комбатантів. Так В. Пузік зокрема зображує простір, де порівнює безхатків та військових: «Порожній вокзал. Де-не-де спали бомжі а ще військові по формі. Вони тіснилися на дерев'яних стільцях уздовж стін» [44, с. 162].

Суголосним з позицією героя є зіставлення простору південних та східних територій України. Степи дратують Чеха з різних причин: далеко від війни, нічого робити, окрім як стерегти пустелю, жахлива спека. Місце більш схоже на мертву пустку: «Навколо – степ і кістяки недобудованих пансіонатів. Висохла стерня проколює крокси» [65, с. 45], «скелети корпусів» [65, с. 38]. Ще більше розчаровують натовпи відпочивальників, які контрастують зі змученими військовими. Посприяв досягненню піку роздратування водій зеленого

китайського трактора, який спілкується російською та впевнено стверджує, що ніякої війни немає, чим викликає агресію солдатів. У даному епізоді А. Чех також використовує маркер простору у вигляді номерного знаку АН (Донецька область) [65, с. 48].

Зовсім інакше Чех демонструє локуси близькі до Донбасу: «Північніші регіони видаються нам утопічними ілюстраціями з журналу «Вартова башта»: засаджені плодовими деревами ділянки придорожніх сіл, густі хвойні посадки, світлі, без південного пігменту, обличчя селян; більше цегли, менше вапняку. Дуб, клен, вільха. Не степ, не поля, не пил і сонце, а дерева. Ще зелені...» [65, с. 67]. Очевидно, що території вкриті лісами, садами і подібні до його малої батьківщини пейзажі є більш близькими для героя. Про це свідчить порівняння їх з «утопічними ілюстраціями», адже після одноманітних південних широт типові для північних регіонів локуси здаються райським садом.

Прифронтові простори схожі між собою: глобальна розруха, побиті воронками дороги, зруйновані снарядами будинки, блокпости військових, незібрані врожаї, некошена трава, вороже налаштовані місцеві жителі, близькість позицій ворога. Такі зображення сприяють заглибленню реципієнта в контекст бойових дій, допомагають усвідомити, як змінюється людина, яка бачила війну. «З даху стирчали дошки ніби поламани ребра здохлого кита... Уламки покурочили їх (дерева – Л. В.) хаотично порвали стовбури пообтинали гілля. Щось садистське було в цих каліцтвах...» [10, с. 51]. Подібні порівняння викликають почуття жаху у реципієнтів.

Для якісного зображення різних локусів письменники-комбатанти використовують як просторові маркери війни, так і більш розлогі характеристики місць. В. Пузік зокрема використовує локуси, які відображають наслідки війни: «Порожні вулиці сіл та селищ. Від яких віяло самотністю» [44, с. 45] (при цьому стан простору резонує з внутрішнім станом героя), «Потрощені війною будинки. Розбиті дахи та воронки від вибухів артилерійських снарядів в асфальті

[44, с. 126], «На узбіччі лежав уже потрошений ржавий трактор, гусениця якого виступала трохи на дорогу Дорога геть уся у воронках від вибухів густо всипана залізниччям та продірявленою ржавою технікою, яка стояла тут уже кілька місяців після того як згоріла» [44, с. 143]. Автор вдається також до використання просторових маркерів, які асоціюються з війною. Наприклад «Збоку за котельнею заховано танк» [44, с. 99], «Стовпи без ліній електропередач», [44, с. 132] «Будинок із написом «Заміновано» [44, с. 125], «Черговий блокпост і танк захований за руїнами гаража», [44, с. 126], «сидимо в підвалі й чекаємо на страту» [44, с. 229], «На землі стояли цинки із детонаторами. Насипом валялися міни сто двадцятого калібру. Порохи лежали в герметично запнутих пачках на дерев'яних ящиках із гранатами» [44, с. 130].

Можемо простежити контраст мирного та прифронтового міста: «Місто. Точніше, частина міста. Мертва, чорна, як обвуглене тіло танкіста...Будинки розбиті артою, дороги понівечені гусеничною технікою, геть усі вікна забиті дошками. Інша частина міста – окупована. Там узагалі, кажуть, епідемія чуми, тифу й холери» [65, с. 87]. Після такого, описи усіх розваг Києва викликають лише відчуття нерозуміння, абсурду.

Простори спотворені війною. Вона триває настільки довго, що встигла згенерувати власні легенди, зокрема про позицію Джаз-Бенд: «Позиція «Джаз-бенду» в Опитному названа на честь однойменної позиції в Пісках, яку на початку зими дві тисячі п'ятнадцятого року накрила мінами ворожа артилерія. Всі хлопці вижили» [44, с. 127]. Віра в цей щасливий випадок спровокувала появу подібних позицій. Так «Джаз-Бенд2» знаходилась на околиці «Опитного біля Будинку культури та «Василька» біля мосту на повороті до шахти поруч із «Зенітом»» [44, с. 119]. Іншим щасливим талісманом служби В'юна – його панама «в якій приїхав уперше на базу ще в вересні чотирнадцятого» [10, с. 172].

До цього переліку Д. Вербич додає локуси аеропорту, описуючи події як «постапокаліпсис у всій красі» [10, с. 72] та виражає прив'язаність до фронтових

доріг: «Запах фронтних доріг. Жодна інша пилюка так не пахне» [10, с. 30]. В одному з епізодів автор описує сюжет, який асоціюється з подією теракту 11 вересня 2001 року у США: «Поруч стояла рапіра Ель Гато і гатила по вежах-близнюках закинutoї шахти – гнізді ворожих коригувальників» [10, с. 59]. Після прочитання таких епізодів посилюється контраст між типовим мирним містом та прифронтовим. Фактично крізь призму світогляду солдатів усе та всі розподіляються на дві фракції: свої та чужі. Реципієнтові стають більш зрозумілими емоції та почуття військових, які споглядають за тим, що для всіх окрім них війна вже давно закінчилась. А. Чех при цьому не полишає надії на закінчення війни та відродження вільної та незалежної України. Цю думку можемо зрозуміти з есея «Абрикоси Донбасу»: «вони (абрикоси – Л. В.) проростають із розвалених будинків, із вибоїн на дорогах, із вікон, вивалених вибуховими хвилями. Їх так багато, а в місті стільки сонця, аж не віриться, що за кілометр звідси стоять «еспешки», по яких чи не цілодобово гатять із «агеесів» і «птурів» [65, с. 193]. Автор розуміє, що війна нанесла країні та суспільству глибоку травму, яку будемо переживати не один десяток років, але він все ж сподівається на краще. Цю думку він виражає через хронотоп: «Війна триватиме доти, доки не розмінують останню посадку, а блокпости не заростуть диким виноградом чи молодими кленами» [65, с. 94].

Не меншу роль у текстах авторів-комбатантів відіграють часові маркери. Загалом події у романі Д. Вербича та збірці есеїв А. Чеха відповідають лінійному хронологічному порядку. Оповідь побудовано на їх власному життєвому досвіді, від вступу до лав військових до закінчення служби. Конкретні дати використовують нечасто. Найчастіше оповідачі прив'язують події до пір року. Так наприклад один із розділів есеїв А. Чеха носить назву «Осінь, зима і знову весна». Неодноразово використовують згадки про місяці або ж погодні умови, щоб уточнити часові рамки зображених подій. Наприклад у епізоді, де «На городі люди цілою родиною копали картоплю» [10, с. 67], можемо припустити, що подія

відбувалась приблизно у період з середини серпня до кінця вересня (залежно від сортів картоплі). Відповідні ознаки просторів, що оточують героїв вказують на тривалість війни у конкретному регіоні: «Висока трава не кошена друге літо» [10, с. 164], «бур'ян, яким заросли місцеві поля» [65, с. 72], «Незібраний сонях» [10, с. 85], «Він іде сніжною цілиною» [65, с. 143], «Розбита, заледеніла ґрунтівка» [65, с. 143], «Щороку (у квітні – Л. В.) я відчуваю якесь магнетичне єднання зі світом» [65, с. 168-169], «На початку травня» [65, с. 171], «Такі зими варто пересиджувати на війні. Або в лісах» [65, с. 144]. Війна настільки змінює сприйняття та мислення, що навіть природу люди вчать використовувати на свою користь: ховати свої позиції завдяки природним об'єктам та «зеленці»: «Флангові насадження (не кажучи вже про нашу маскувальну смугу) бережемо» [65, с. 142], розміновувати території, адже «завдяки снігові видно розтяжки» [10, с. 92].

Точні часові відмітки герої згадують під час розрахунку часу служби: рік, півроку, 5 місяців, 90 днів, «75 день на передовій, 203 день армії, 11120 день життя» [65, с. 113], «Рік війни.» [44, с. 226], «Ще 146 днів тому відмовився б брати участь у цьому цирку.» [65, с. 81], «рівно шість місяців як ми на передовій» [65, с. 150], «Сьогодні перший день зими. Четвертий місяць без війни» [44, с. 9].

Наскрізною темою творів письменників -комбатантів є війна з усіма її складовими. Дану тезу автори підкріплюють згадками про інші воєнні конфлікти, акцентуючи на тому, що війна – всеохопне та незнищенне зло. Так А. Чех згадує зокрема про конфлікти у Лівії та Єгипті (1977 р.), Югославії (1991-2001 рр.), «Україна, Сирія, Афганістан, Південний Судан» [65, с. 115–116]. Історичні факти проникають в тканину твору через маркери часу. До таких належать зокрема стіна із цифрами 1938 [44, с. 94]. В. Пузік зауважує, що історія повторюється, лише з кожним разом вона приносить все гірші й гірші наслідки: «Німці його (завод – Л. В.) так не штурмували. як ці орки [44, с. 84]. Діючим учасником війни стає ще й автомат 1989 року – старий, але краще ніж нічого. Даний факт свідчить про

активне роззброєння України протягом десятиліть, починаючи від вимушеної відмови від атомної зброї, знищенням та розкраданням наявної військової техніки, закінчуючи розоренням вітчизняної оборонної промисловості. Не оминає автор і катастрофи, які мали глобальний вплив не лише на українців, але і на сусідні держави: «Після Чорнобильської катастрофи висаджувати в містах фруктові дерева припинили» [65, с. 192-193]. Таким чином А. Чех демонструє безперервність впливу обставин на життя суспільства, яке переживає одну травму за іншою, що демонструє також нашу незламність перед обставинами.

3.2. Явище посттравматичного стресового розладу в сучасній воєнній прозі

Війна змінює життя українців, стає каталізатором незворотних реакцій у суспільстві. Однією із них є травматизація людей у фізичному та психологічному планах. У такому контексті актуалізується потреба у вивченні можливих моральних травм в тому числі явища посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Згідно з Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду, ПТСР визначено як тяжкий психічний стан, який виникає в результаті одиначної або повторюваної психотравмуючої події (воєнних дій, природних або техногенних катастроф, серйозних нещасних випадків, спостережень за насильницькою смертю, перебування в ролі жертви знуцань, тероризму, сексуального насилля або іншого злочину) [64].

Уперше офіційно питання про необхідність виділення цілісного синдрому маючого назву «посттравматичний стресовий розлад», було поставлено в США в 1980 році вченим М. Горовіц. Блінов. О. зазначає, що «У цілому ряді досліджень констатується, що посттравматичні стресові розлади становлять від 10% до 50% всіх медичних наслідків бойових подій. Ними страждають 29-45% ветеранів другої світової війни, 25-30% американських ветеранів в'єтнамської війни» [7].

Вчені приходять до висновку, що ПТСР передбачає наявність чотирьох кластерів симптомів: уникнення, гіперзбудженість (проблеми зі сном, ризикована поведінка, відчуття непереможності), повторне проживання травмуючої події, проблеми з пам'яттю й емоційною сферою (наприклад відчуття ізольованості від людей), які з часом посилюються. ПТСР діагностують, якщо тривалість симптомів перевищує місяць від травматичної події та за умови наростання їх сили, що заважає нормальному функціонуванню людини [49]. Окрім цього деякі дослідники виділяють так звані вторинні ознаки ПТСР. До них відносять: алкогольну, медикаментозну або наркотичну залежність; схильність до суїцидальних думок і спроб; депресію; захворювання серцево-судинної системи; болі різної етіології, сексуальні дисфункції, девіантну поведінку та інші [7].

«Під час попередніх досліджень й опитувань лікарів-психіатрів і психологів психіатричної клініки Головного військового госпіталю Міністерства оборони України встановлено, що на динаміку психологічного стану осіб, які перебували в зоні бойових дій та під дією психотравмуючих факторів, впливають такі чинники: спадковість, індивідуальні особливості особистості, тривалість перебування під впливом психотравмуючих чинників, лікування та реабілітація [12, с. 23–24].

Ми не можемо зі стовідсотковою упевненістю стверджувати, що усі герої, зображені у текстах письменників-комбатантів, страждають саме від ПТСР. У творах А. Чеха, Д. Вербича та В. Пузіка мова радше йде про факт травми. Можемо лише зауважити, що на нашу думку деякі симптоми цього розладу представлені у цих творах.

Поява письменників-комбатантів ймовірно стало наслідком їх травматизації на війні. Письменство у даному випадку стає засобом терапії. Г. Скоріна зауважує: «Письменники, які писали до війни, скоріш за все напишуть книгу про свій військовий досвід, але навряд вони стануть надалі писати тільки про війну. Військові, які не мали досвіду письменства, на мою думку, напишуть одну чи дві книги, щоб засвідчити свій досвід на війні та віддати шану пам'яті своїм загиблим

побратимам та посестрам, а після цього, можливо, писати вже не будуть. Та обов'язково будуть і ті, хто підуть далі й писатимуть не лише про війну» [39]. Ця думка підтверджує тезу про те, що військовий, який отримав травму унаслідок війни окрім психотерапії може послуговуватись різними видами мистецтва для її подолання, з огляду на те, що травма каталізувала потребу «виписатися» і посередництвом творчості розкрити, пізнати та репрезентувати свою травму. Так один із героїв есеїв «Точка нуль» зауважує, що Чех може легше пережити цю війну, адже може писати про неї і від цього справді стає легше.

Окрім літератури письменники-комбатанти послуговуються також зображальним мистецтвом. Так В. Пузік вмістив у збірку оповідань «Моноліт» фото власного авторства, а Д. Вербич використав свої малюнки. Ці засоби покликані доповнити життєву репрезентацію ситуації та візуалізувати написане. І власне текст виглядає більш живим.

Для повноцінного зображення травми героїв автори послуговуються різними дискурсами травматичного досвіду. Першим є інформація про життя до травми, адже нам відомо про бекграунд кожного з головних персонажів. Ці дані допомагають нам більш чітко простежити зміни у внутрішньому стані героїв, які стались унаслідок війни. Так ми дізнаємось про період життя героїв А. Чеха та Д. Вербича незадовго до початку служби у війську. В. Пузік у свою чергу наводить велику кількість епізодів про дитинство, проте складно сказати, чи вони пов'язані сюжетно з іншими його оповіданнями. Єдиний такий зв'язок ми можемо простежити у оповіданні «Тлінний Адам», де головний герой згадує своє дитинство та як він шукав свого діда у лісі.

Загалом сюжети творів фактично не надають нам точних відомостей про умови отримання травми, тому ми можемо здогадуватись, що власне війна стала подією, яка травмувала героїв. Осмислення травми відбувається через роздуми персонажів та її проговорення через діалог з умовним реципієнтом. Як вже було

сказано, герої письменників-комбатантів неодноразово вдаються до гумору, де вони висміюють війну та різні її сторони.

Важливим етапом у боротьбі з травмою є її проживання. Так герой есеїв «Точка нуль» часто прокручує у своїй голові одну думку: «А що якби помінялись місцями?» У мене броня з шиєю – захистила б. Чи ні? Або побігли б на секунду раніше. Сталось як сталось, скільки не фантазуй, а живеш ти в цій реальності. Приймаєш її, але не в силах не думати «якби» [65, с. 44]. Чуб відчуває себе частково винним у смерті побратима, але змінити нічого не може.

У деяких випадках проживання травмуючої події супроводжується панічними атаками, для яких характерні втрата відчуття реальності, ускладнення дихання, можливі галюцинації:

«– Я чую їхні голоси. Ти віриш мені?

– Вірю.

– Мені треба до них.

– Вони мертві.

– Мені треба... – і «Захар» вибухнув сльозами.

– Дихай, дихай! Заплющ очі. [44, с. 235].

Зловживання алкоголем лише погіршує стан травмованого: «Змія» не брали на передок» [44, с. 208] саме через п'ятику. Часом галюцинації, спричинені внутрішніми переживаннями у комплексі зі спиртним, провокують у людини надмірну агресивність. Так військовий з позивним «Змій» нападає на капелана, побачивши видіння Диявола. «Змієві» ввижалося, що з капеланового рота вилітають мухи й саранча, вони заповнюють простір і липнуть до нього, залазять за пазуху, кусають, жалять, пролазять у вуха, щипають, а по стінках барабанних перетинок б'ють крильця метеликів» [44, с. 214]. Зорові галюцинації супроводжуються слуховими: «Щось било в мозок, говорило зі «Змієм», шепотіло йому на вухо: Скоро!» [44, с. 210] [...] А диявол устами капелана нашіптував «Змію»: «Змирися, це пропаша земля, і ворог твій – це ти сам. Ти б'єшся з тінями.

Ти б'єшся з невидимим» [44, с. 214]. Врешті солдат намагається позбутися прискіпливого образу та його наративів і робить спробу вбити Диявола: «Граната! – випалив «Змій» і кинув магазином у капелана. Той не впав – на землю повалився «Змій», вірячи своїм словам і затуляючи руками голову, в очікуванні вибуху» [44, с. 214].

А. Чех докладно описує ідею збірки «Точка нуль» і розповідає про Пилипа, колишнього солдата, який страждає від ПТСР, розписуючи усі тонкощі його травми: «Він пив коньяк, вино, горілку, пиво, лікери, портвейн, домашні наливки, яблучний «оболтус». Він пив настоянки з глоду, одеколони й інші фанфурики, а також денатурати. Весь цей процес супроводжувався психопатичними переживаннями, постійним страхом, спробами домашнього насильства. П'яним він гостро реагував на будь-які різкі звуки або раптову появу людини в полі його зору. Тригером для нього ставали звуки дощу, музика, дитячий крик за вікном чи будь-які зображення зброї. Тоді він заковчував очі й ричав, вишкіряючись. Цей рик обов'язково мав закінчитися ударом. Зазвичай Пилип бив кулаком у стіну або двері» [65, с. 204]. Подібні залежності мають місце у романі Д. Вербича «Хлопці сильно пили. Аеропорт дався взнаки» [10, с. 83]. Дані стани мають індивідуальну хронологічну повторюваність: «Старий Коля з позивним «Ружбайка» [...] бачив більше, ніж дозволяють психологічні ресурси. Іноді зривається, п'є, плаче» [65, с. 109].

Неодноразово автори послуговуються використанням прийомів сну, галюцинацій та видінь, щоб продемонструвати різні вияви симптомів травми. Так герой оповідання «Моноліт» страждає фактично хронічним безсонням, адже у снах він бачить загиблих побратимів. З цієї причини він ненавмисно б'є свою дружину уві сні, що лише поглиблює стан хворого, адже підтримка та розуміння з боку родини могли б стати стимулюючим фактором для його лікування, проте він отримує лише нерозуміння та постійні сварки. Герої опиняються наодинці зі своїми проблемами та не бачать її вирішення: «Це наша персональна війна. Чуєш?

Ми заточені тут. Ми сидимо під куполом, чекаємо своєї смерті – і так завжди, так було завжди, щоночі все повторюється: «головне не спати, головне не спати, головне не спати» [44, с. 233]. Подібні переживання має В'юн з повісті Д. Вербича: «А в тому напівсні приходили такі картини, що краще б узагалі не засинати» [10, с. 184]. Зокрема героєві В. Пузіка від перенапруження привиджуються вороги:

«– Стріляй! Ну, чого ти чекаєш?

– Там нікого немає

– Там ворог

– Нікого немає

– Стріляй, кажу тобі. Стріляй!» [44, с. 233]

Провідною темою текстів письменників-комбатантів стає життя з травмою у мирному просторі, де немає війни. Перш за все розглядають самотність особистості, труднощі з адаптацією до мирного життя (агресія з боку колишніх військових, тривожність, складнощі у налагодженні стосунків з рідними тим більше з новими знайомствами, відчуття відчуженості, тотальна самотність тощо): «Але він крутився, кричав, зрештою прокидався і шукав свій автомат. Не знаходив і почувався таким беззахисним, ніби мала дитина. Стомлений від абсурдності війни, чужий і непотрібний на гражданці» [10, с. 89].

Надмірна тривожність як наслідок перебування людини у зоні бойових дій провокує внутрішні зміни у характері та впливає на сприйняття суспільства. Військовий переважно насторожено ставиться до оточуючих, завжди напоготові захистити себе, очікує удару, різко реагує на різного роду зауваження або обговорення з боку цивільних. Частішають випадки агресії: «Зеля кидається на людей на «гражданці» і йому краще додому взагалі не їздити» [10, с. 132].

Провідною ідеєю проаналізованих текстів є незворотність досвіду людини. Травмовані вже ніколи не повернуть свою попередню особистість. Такої думки дотримується герой А. Чеха: «Але вона (війна – Л. В) ще довго житиме в душах її свідків» [65, с. 137], Д. Вербича: «Батько казав, що ті, хто був на війні,

нормальними не повертаються» [10, с. 88], В. Пузіка: «Йому болить, десь там, усередині. Не тілесний біль, а дещо інше [...] Душа» [44, с. 102].

Незворотність трансформації особистості військових, труднощі з адаптацією до мирного життя, важкі психічні стани змушують їх повернутися до воєнного життя. Вони підписують контракти, їдуть у гарячі точки з різних причин: «Багато хто збирається йти на контракт, для багатьох війна стала частиною їхнього життя, для деякого – сенсом існування. Поза службою – життя без сенсу, депресія, неспроможність зібрати до купи думки, дискомфорт...» [65, с. 157]. Переважна частина бійців звикла до війни настільки, що не бачить іншого сенсу життя для себе: «Ці люди почувались потрібними, на своєму місці. Тим, хто повернеться, цього дуже не вистачатиме – бути потрібним і відчувати, що робиш щось важливе» [10, с. 106].

Варто зауважити, що окрім війни та її наслідків для психіки військових письменники-комбатанти пропонують перевірені власним досвідом методики для мінімізації впливу стресу на людину. Так А. Чех – заняття спортом та письменством: «Писання та тренування – речі, що не дають мені збожеволіти, речі, що тримають мене на плаву, дають розуміння моєї потребності. Перш за все самому собі» [65, с. 179]. Для героя Д. Вербича своєрідною терапією стає читання, В'юн і сам зізнається, що протягом служби мародерив лише книжки із зруйнованих окупантами бібліотек. Терапевтичний ефект має також спілкування героїв із місцевими повіями. Такі методи дозволяють відволіктися та зменшити тиск травмуючої ситуації, що в свою чергу послаблює негативні наслідки для психіки у майбутньому.

А. Чех, Д. Вербич та В. Пузік у своїх творах порушили тему незворотності впливу воєнного конфлікту на людину, зокрема у психологічному плані. Епізоди про симптоми травми та ПТСР проходять наскрізною лінією через увесь текст. Це дозволяє реципієнтові краще усвідомити сутність травми, як з нею працювати, чим можна допомогти хворому та вчить краще розуміти тих, хто пройшов війну.

Читаючи такі тексти, суспільство ймовірно краще розумітиме військових та буде більш привітно зустрічати їх у мирному просторі.

За допомогою використання відповідних форм часопросторової організації текстів А. Чех, Д. Вербич та В. Пузік зосереджують увагу реципієнта на людині та її ролі у війні. Згадки про різноманітні топоси окреслюють масштабність географії воєнного конфлікту в Україні, а зіставлення таких локусів як місто наочно демонструє, які зміни відбулися у суспільстві, зокрема стали більш вираженими розбіжності у поглядах цивільних та військових. Вдаючись до згадок про різні епохи розвитку світу, наратори підтвердили тезу про те, що війна це застаріле поняття, якому немає місця у сучасному світі.

ВИСНОВКИ

Активний розвиток комбатантської літератури розпочався відносно нещодавно, проте вже може похвалитись великою кількістю зразків якісних текстів. Такими зокрема є збірка есеїв А. Чеха «Точка нуль», повість Д. Вербича «Точка неповернення» та збірка оповідань В. Пузіка «Моноліт». Автори у своїх текстах демонструють уміння зобразити як глобальні проблеми війни, так і індивідуальні. Свідченням останнього є глибоко пропрацьована тема екзистенції людини воєнного часу. Особливої важливості вона набула тому, що війна це наші будні, а не давнє минуле. Завдяки володінню теорією екзистенціалізму у філософській та літературній сферах, особистому досвіду військової служби та, на нашу думку, використанню інтуїтивного підходу кожен з них по-своєму осягнув суть екзистенціалізму та доніс її до реципієнта.

У цьому ми впевнились, проаналізувавши праці відомих представників філософії екзистенціалізму Ж. - П. Сартра «Екзистенціалізм – це гуманізм», «Буття і ніщо», А. Камю «Міф про Сізіфа», «Чума», «Бунтівна людина», М. Гайдеггера «Буття та час», С. К'єркегора «Філософські крихти». Таким чином ми визначили, що екзистенціалізм має дві основні течії: релігійну та атеїстичну, кожна з яких має свій погляд на екзистенцію людини.

Беручи до уваги специфічний історично зумовлений досвід України у розвитку науки та культури, зауважуємо, що екзистенціалізм на території України сформувався радше інтуїтивно, ніж причинно-наслідково як у інших європейських країнах. Безпосередньо знайомство українців з працями тодішніх філософів-екзистенціалістів мали переважно представники діаспори. Незважаючи на перешкоди, українська наука та література змогли витворити власну філософію екзистенціалізму, що базується на індивідуальному досвіді українців, враховує специфіку їх ментальності – «антеїзм». Важливим досягненням у цій сфері стали публікації праць, зокрема М. Шлемкевича «Загублена українська людина», у якій

автор осмислює проблему формування «нової людини», пропонує класифікацію та характеризує їх типи.

Творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, І. Багряного, В. Підмогильного, В. Барки, В. Стуса, поетів Нью-Йоркської групи та інших є результатом інтуїтивного відчуття екзистенції українців та у деяких випадках ознайомлення з філософськими працями європейців. Не стали винятком і сучасні письменники-комбатанти А. Чех, Д. Вербич та В. Пузік. Наслідуючи українську літературну традицію, ці автори, з огляду на специфічну ситуацію війни, переосмислюють такі категорії буття людини: відчуженість та самотність, пошук ідентичності, свободу та обмеження, життя і смерть, виживання і моральність, сенс життя, відповідальність за власні вчинки.

Окрім екзистенційних питань письменники порушують глобальні проблеми: відносини держави та військових, корупція, братерство на війні, філософія образу ворога. Д. Вербич також побіжно порушує питання освіти та пояснює ймовірні причини, чому сучасні діти (в майбутньому дорослі) не зацікавлені у читанні. Причиною на думку героя є невдалі освітні реформи, зокрема невідповідність програмових творів для вивчення у школі до психофізіологічного розвитку учні та їх життєвого досвіду. В. Пузік також порушує тему глобальності воєнної травми та всепроникності війни, її фатальних наслідків для майбутніх поколінь.

Яскраво вираженою проблемою у творчості А. Чеха, Д. Вербича та В. Пузіка є тема травми, зокрема посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та Синдрому Котара. Висвітлюючи це питання, автори акцентувати увагу на внутрішніх змінах героїв. Переосмислення їх життя каталізується унаслідок війни, що призводить до змін у характері, світогляді, сприйнятті себе та інших тощо.

Подана у текстах інформація є важливою завдяки достовірності та простоті викладу, адже переважна більшість подій творів є частиною біографії письменників та їх побратимів. Корисно ознайомитися з цими творами з декількох

причин. По-перше, реципієнт можливо теж пережив досвід воєнної травми, тому ознайомлення з такими текстами може відіграти терапевтичну роль. По-друге, цивільним доведеться прийняти назад у суспільство велику кількість колишніх військових (різною мірою травмованих), тому варто краще пізнати їх світогляд та мислення, усвідомити корінь їх травми, щоб полегшити їх перехід до мирного життя.

Увиразнення екзистенційної проблематики досягається в тому числі за допомогою часопросторової організації текстів. Так домінуючими топосами у творах письменників-комбатантів є: місто (мирне та прифронтове), цвинтар, географічні локуси, які окреслюють масштабність війни (згадки про міста, області, пейзажі, рослини, характерні для відповідного регіону тощо), внутрішні хронотопи як свідчення відчутних змін особистостей героїв.

Ситуація війни лише загострила потребу людини у переосмисленні себе, свого буття, його мети. Письменники-комбатанти навіть демонструють варіант, коли війна настільки змінює людей, що вони роблять її своєю життєвою метою, перетворюють її у «сродну працю».

Отже, спільними аспектами потрактування екзистенційної проблематики у творах А. Чеха, Д. Вербича та В. Пузіка є: зосередження уваги на особистості героїв-військових та її трансформація унаслідок травмуючих факторів війни, самотність героїв та їх неприйняття суспільством, тема травми та її наслідків для людини, питання безумовного прийняття та десакралізації смерті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ананьєв В. Відгуки про книгу «Точка неповернення» Дмитра Вербича. *Наш формат*. URL: <https://nashformat.ua/products/tochka-nerovernennya-709328> (дата звернення: 01.04.2024)
2. Аргірова А., Мимрук О. Після вибухів антивоєнні книжки втратили релевантність. Письменники про майбутнє сучукрліту. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/pislia-vybukhiv-antyvoienni-knyzhky-vtratyly-relevantnist-ukrainski-pysmennnyku-pro-majbutnie-suchukrlit/> (дата звернення: 01.04.2024)
3. Артюх В. Філософія історії екзистенціалізму та її українські аналоги. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: теорія культури і філософія науки*. 2014. Вип. 49. С. 148–154. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2135/1875>
4. Бичко І. Леся Українка. Світоглядно-філософський погляд. К. 2000. 185 с.
5. Бичко І. Сьорен К'єркегор і Микола Гоголь: екзистенціальні паралелі мислення. *Українська К'єркегоріана. Доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука: «Сьорен К'єркегор і його роль в інтелектуальному житті Європи»*. Переклади і документальні матеріали. Львів. 1998. С. 36–49.
6. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманізації національної вищої школи. *Розбудова держави*. 1993. №3. С. 58–63.
7. Блінов О. Прояви посттравматичних стресових розладів. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С Костюка НАПН України*. Житомир. 2013. Т. 4: Екологічна психологія. Вип. 12. С. 15–20.
8. Васишин І. Віртуальний світ українського екзистенціалізму (Ю. Косач і В. Домонтович). *Слово і час*. 2003. №6. С. 70–75.
9. Вассиян Ю. Одиниця і суспільність (суспільно-філософські нариси). Торонто. 1957. 90 с.

10. Вербич Д. Точка неповернення 2-ге видання. К. 2022. 192 с.
11. Гайдегер М. Буття та час.
URL: <https://lib.sashko.me/files/2021/03/17/10/17/50/buttya-i-chas.pdf>
12. Галич М., Литвин В. Загальна характеристика посттравматичного стресового розладу в умовах воєнного часу: діагностика та профілактика. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 22–28.
13. Герасименко Н. «Блокпост»: рядки мов постріли. *Слово і час*. 2017. №2. С. 84–86.
14. Герасименко Н. Історія з жіночим обличчям (огляд романів українських письменниць про події Революції Гідності та війну на Сході України). *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. Вип. 29. С. 79–93.
15. Герасименко Н. Особливий погляд (огляд романів українських письменниць про події Революції Гідності та війну на Сході України). *Слово і час*. 2018. №7. С. 56–66.
16. Герасименко Н. Сучасна воєнна проза: жанрово-стильова типологія. *Слово і час*. 2023. №3 (729). С. 35–49.
17. Герасименко Н. Ще болить: посттравматичний синдром комбатантів у сучасній воєнній прозі. *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського Серія: Філологія. Журналістика*. Том 32(71). №3. Ч. 2. 2021. С. 79–83.
18. Герасименко Н. Новий герой сучасної воєнної прози (на матеріалі книжок про Майдан та війну на Донбасі). *Слово і час*. 2020. №2. С. 55–67.
19. Головченко Н. Жанрово-стильові модифікації сучасної української документальної літератури про Євромайдан та антитерористичну операцію (АТО). *Літературний процес: методологія, імена, тенденції: зб. нау. пр.* 2020. №15. С. 26–35.
20. Горболіс Л. Вертикалі й горизонталі території змін (за прозовим циклом Олафа Клеменсена «Майдан»). *Текст. Контекст. Інтертекст: науковий електронний журнал*. 2017. №1. С. 83–92.

21. Горболіс Л. Герой-захисник у творчості Бориса Гуменюка: етнопсихологічний аспект. 2022.
URL: <https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/969bc016-b4b1-4021-8248-4bde929dd20c/content>. (дата звернення: 01.04.2024)
22. Горболіс Л. Читання як самозбереження реципієнта. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2016. Вип. 24(1). С. 126–129.
URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2016_24\(1\)_36](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2016_24(1)_36).
23. Горболіс Л. Яке воно – «Літо-АТО»? *Слово і час*. 2016. № 6. С. 22–34.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sich_2016_6_6
24. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії. Київ. Факт. 2008. 284 с.
25. Досвід кохання і критика чистого розуму: Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій / упоряд. О. Галета. К. 2003. 432 с.
26. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора. Переклад з англ. Віктора Шовкуна; наук. ред. Олексій Шевченко. К. 2003. 503 с- URL: <https://archive.org/details/postmodernizm>
27. Ізосімова С. Екзистенціальна філософія Міста, як основна риса однойменного роману В. Підмогильного. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2014. № 3. С. 35–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2014_3_8.
28. Камю А. Бунтівна людина. Вибрані твори у 3 томах. Т. 3 Есе. Харків. 1997. 623 С.
29. Камю А. Міф про Сізіфа. Вибрані твори у 3 томах. Т. 3 Есе. Харків. 1997. 623 С.
30. Камю А. Чума. Вибрані твори у 3 томах. Т. 1. Київ. 1991. 655 С.
31. Кокотюха А. Війна в лідерах продажу *Еспресо*.
URL: https://espreso.tv/article/2015/09/15/viyna_v_liderakh_prodazhu. (дата звернення: 01.04.2024).

32. Комарницька Д. Валерій Пузік: «Моноліт» книга про посттравматичний синдром і людську пам'ять. URL: <https://web.archive.org/web/20180817193346/http://qha.com.ua/ru/intervyu/valeri-i-puzik-quot-monolit-quot-kniga-pro-posttravmatichnii-sindrom-i-lyudsku-pam-yat/191918/>. (дата звернення: 01.04.2024)
33. Котець Я. Формула українського екзистенціалізму. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Вип. 38. с. 57–63.
34. Кошелівець І. Можна відверто? *Сучасність*. 1997. №10. С. 112–121.
35. Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Мюнхен. 1955. 221 с.
36. Кулінська Я. Тема війни на сході України в сучасній малій прозі (на матеріалі книжок «Рокада» Т. Цимабалука, «Вовче» К. Чабали, «Літо-АТО» Олафа Клеменсена та ін.). *Вчені записки ТНУ імені І. Вернадського Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Том 31 (70), №4, Ч. 4, 2020 с. 34–41.
37. Кулінська Я. Щоденниковий жанр в контексті сучасної української воєнної прози (на матеріалі творів М. Матіос «Приватний щоденник...Майдан. Війна...», А. Куркова «Щоденник Майдану та Війни», О. Мамалуя «Військовий щоденник» та ін.). *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2020. Vol. VIII (72). Is. 241. С. 30–33. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:RaT9th4FeRQJ:seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/httpsdoi.org/10.31174send-ph2020-241viii72-06.pdf+&cd=9&hl=uk&ct=clnk&gl=ua>
38. Куриленко І. Екзистенціалізм як об'єкт наукового вивчення. *Вісн. ХНУ ім. В. Н. Казаріна*. 2004. № 627. (40). С. 178.
39. Мимрук О. Воєнна література – тепер це і є укрсучліт. *Читомо*. URL: <https://chytomo.com/voienna-literatura-teper-tse-i-ie-ukrsuchlit/>
40. Ніколаєва І. Філософія екзистенціалізму як найбільш особистісно орієнтована течія ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2020. Вип. 29. С. 120–125. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/29_2020/18.pdf

41. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К. 1999. 446 с.
42. Паньків М. Ключові модули екзистенціалізму крізь призму новел Василя Стефаника. *Прикарпатський вісник НТШ*. Слово. 2019. № 3. С. 464–469. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_sl_2019_3_57
43. Присівок Д. Варіативність топосу війни в текстах «Літо-АТО» Олафа Клеменсена та «Довгі часи» Володимира Рафаєнка. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 54. Том 2. 2022 с. 161–166.
44. Пузік В. Моноліт. К. 2018. 256 с.
45. Пухонська О. Літературні виміри травми у контексті війни на Донбасі. *Acta Polono-Ruthenica*. 2021. Т. 2. № XXVI. С. 63–74.
46. Пухонська О. Література і пам'ять: версії взаємовпливу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. 2018. Т. 1, № 4(72). С. 191–193.
47. Пухонська О. Мова війни в сучасній документальній прозі. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. 2022 Вип. 33 с. 152–158
48. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. К. 1996. 392 С.
49. Романенко Є., Коляденко Н. Посттравматичний стресовий розлад як медико-психо-соціальна проблема. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія» Серія «Медицина»)*. 2021. №2 (2). С. 297–304.
50. Рябченко М. Воєнна проза Олеся Гончара та сучасних українських письменників-комбатантів: порівняльний аспект. *Таїни художнього слова (до проблеми поетики тексту)*. 2018. Вип. 22. С. 104–115.
51. Рябченко М. Комбатантська проза в сучасній українській літературі: жанрові та художні особливості. *Слово і Час*. 2019. № 6. С. 62–73.
52. Рябченко М. Війна як апокаліпсис: художні особливості відображення мілітарного досвіду в українській прозі про Першу світову. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*, (21). С. 89–95. URL: <https://doi.org/10.28925/2412-2475.2023.21.10>

53. Рябченко М. Екстремальні свідчення в сучасній літературі: особливості художньо-документальних наративів полонених в Криму та на сході України. *Najnowsza Słowiańska literatura I kultura popularna. Figury swojskości I obcości współczesnego świata w literaturze I kulturze popularnej krajów słowiańskich. ur. Bogdan Trocha (Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski. 2019. С. 37-45.*
54. Рябченко М. Жанрова різноманітність воєнної прози в сучасній українській літературі. *Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna. Figury swojskości i obcości współczesnego świata w literaturze i kulturze popularnej krajów słowiańskich. 2019. С. 277–289.*
55. Рябченко М. Мелодраматичний компонент у сучасній українській прозі. 2021р. *International Journal of Studies Transgressive, Pragmatic and Speculative Horizons of Popular Literature and Culture* Том 1. 2021. Вип. 3. с. 176–188.
56. Рябченко, М. Гумористичний дискурс сучасної української комбатантської прози. *Проблеми сучасного літературознавства*, 2019. Вип. 29. С. 168–178.
57. Сартр Ж. -П. Буття і ніщо. Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями. Хрестоматія: навч. посібник. Київ. 1996. 428 С. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sartre_Jean-Paul/Buttia_i_nischo_frahmenty.pdf?
58. Сартр Ж.-П. Екзистенціалізм – це гуманізм. Читанка з філософії: У 6 книгах. К. 1993. Кн. 6. С. 131–139.
59. Семесюк О. Семесюк про «Точку неповернення» Дмитра Вербича: гідний зразок ветеранської літератури. *Новинарня*. URL: <https://novynarnia.com/2020/03/25/tochka-nerovernennia/>
60. Скоріна Г. Книжкова сотня, або #книги про війну. URL: <https://www.facebook.com/groups/warbookua/>. (дата звернення: 01.04.2024).
61. Стеценко В. Екзистенціалізм як «філософія людини» ХХ сторіччя. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 44-?

URL:<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/27409/05-Stetsenko.pdf?sequence=1>

62. Титар О. Український екзистенціалізм у пошуках гуманістичних культурних орієнтирів: філософія нового українського урбанізму «Третьої революції». *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2017. Вип. 57. с. 11–19
63. Українка Леся. Твори : в 2 т. Т. 2: Драматичні твори / упоряд. і прим. Н. О. Вишневської ; ред. тому І. О. Дзевєрін. К. 1987. 724 с.
64. Цихоня В. Пам'ятка про посттравматичний стресовий розлад. *Мистецтво лікування*. 2014. № 7 (8). С. 57–58. URL: <https://www.health-medix.com/articles/mistetzvo/2014-10-16/6.pdf>.
65. Чех А. Точка нуль Чернівці. 2023. 216 с.
66. Чижевський Д. Філософські твори: у 4 т. Т. 2 : Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії.. К. 2005. 263 с.
67. Шерех Ю. Прощання з учора. Мюнхен, 1952. 52 с.
68. Шерех. Ю. Здобутки і втрати української літератури. З приводу роману Олеся Гончара «Таврія». *Критика* 2002/5 (55). с. 168-179. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/zdobutky-i-vtraty-ukrayinskoyi-literatury-z-privodu-romanu-olesya-honchara-tavriya>
69. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк. 1954. 157 с.
70. Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/phenomenology> (дата звернення: 01.04.2024)
71. Internet Encyclopedia of Philosophy URL: <https://iep.utm.edu/phenom/> (дата звернення: 01.04.2024)
72. Kierkegaard Søren Philosophical Fragments. URL: <https://www.religion-online.org/book/philosophical-fragments/> (дата звернення: 01.04.2024)
73. Kierkegaard Søren The essential Kierkegaard / edited by Howard V. Hong and Edna H. Hong. United Kingdom: Princeton University Press. 2000.

URL: https://mega.nz/file/vRkEBQQT#xDRgI7r6W_SGTQwUISfX7GpHRA8kZoCmEBB1fLTsZ04

74. Polishchuk Yaroslav Donbas: crisis of identity. *Oriens Aliter. Journal for Culture and History of the Central and Eastern Europe*. 2018. P. 13–26.

URL: https://oa.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/121/2021/11/Oriens-Aliter_2-2018_kniha_tisk_10-1013-26.pdf

75. Stanford Encyclopedia of Philosophy.

URL: <https://plato.stanford.edu/entries/existentialism/> (дата звернення: 01.04.2024)